

DE FAMIS ET LIBIDINIS IN FABULA PETRONIANA MOMENTO

scripsit

THADDAEUS SINKO¹⁾

Quod celeberrimus poëta Germanorum de fame et amore praedicaverat, quibus machina mundi commoveretur²⁾, id etiam in imagine eius machinae a Petronio ad exemplar vitae accuratissime picta valere — facile concedet, qui e fragmentis locos ad famem et libidinem satiendam pertinentes collectos ante oculos habeat. Tum enim in aperto est ganeonum triadis vitam, quae ad Fortunae arbitrium flecti saepius dicitur, reapse ventri eique quae inferior est parti obsequi ita, ut earum rerum descriptione exactissima fabula non solum culinariae, sed etiam cubiculariae nomen demereat. Mensa et lectulus unica fere est supellex, qua auctor ad mimi sui pulpitum instruendum utitur et ad hunc ab illa transeundo iuvenes vitam multiplici periculo insignem agere iubet, ut verbis fabulatoris illius satisfiat, qui matronae Ephesiae semel cenatae — concessionem his excusat (112, 1): „Ceterum scitis, quid soleat plerumque temptare humanam satietatem“. Ex eo igitur duplici argumento filo texto fragmenta fabulae quasi margaritas lino inserere conabimur, ut narrationis tramitem certius, quam adhuc factum est³⁾, restituamus nec partium deperditarum ambitum, quantum fieri potest, definiamus.

¹⁾ Rzecz, przedstawiona na posiedzeniu Wydziału filologicznego P. A. U. 15 paźdz. 1935.

²⁾ Fr. Schiller, *Die Weltweisen: Einstweilen, bis den Bau der Welt — Philosophie zusammenhält, — erhält sie das Getriebe — durch Hunger und durch Liebe.*

³⁾ El. Klebs, *Zur Composition von Petrons Satirae*, Philol. N. F. I 1889, p. 623 sqq.; R. Heinze, *Petron und der griech. Roman*, Hermes XXXIV 1899; Scheidweiler, *Beiträge zur Kritik und Erklärung Petrons*, Philologus N. F. XXXIV 1924; Collignon, *étude sur Pétrone*, Paris 1892; E. Thomas, *Pétrone*², Paris 1902; Le Coultre, *Notes sur Pétrone*, Mélanges Boissier Paris 1903; Sgobbo, *Frammenti del libro XIV delle „Satirae“ di Petronio*, Rendiconti della R. Accad. dei Lincei, classe di scienze mor. stor. filol. S. VI, vol. 6. fasc. 7—10, 1930; Ribezzo, *I frammenti del l. XIV di Petronio*, Rivista indo-greco-italica XV 1931, fasc. 1—2; Ettore Paratore, *Il Satyricon di Petronio*, parte I Introduzione (211 pp.);

1. Condiciones vitae Encolpii et Ascyli ex illius verbis cognoscimus, quibus discessurus „fratri“ vale dicit (10, 5 Ernout): *Et tu litteras scis et ego. Ne quaestibus tuis obstem, aliud aliquid promittam.* „Promittere“ hic „profitendi“ notione usurpatum esse ab homine, qui nuper (c. 1) eloquentiam professus sit et ad alias quoque disciplinas praecipendas se aptum esse putet, iam dudum observaverunt viri docti, quorum Collignon Encolpium magistrum quandam deperditum appellavit, optimarum artium studiis olim eruditum⁴⁾, Schneideweller „vagantis“ sanguinem in venis eius fluere contendit⁵⁾. Paratore⁶⁾ utrumque amicum „clericis vagantibus“ adnumeravit. Adhuc amici litterarum ope communibus quaestibus paupertatem suam expellebant; abhinc sarcinulis divisus idem „privatis quaestibus“ facturi sunt, id est singuli suis.

Quod genus quaestus communis amici ultimo tempore fecerint, ex Ascyli responso (10, 6) clarum fit, quo amici „scholastici“ appellantur. Quae appellatio non discipulos designat, qui quidem discendo nullum quaestum facerent, immo magistro pecuniam solverent, sed adiutores praefecti scholae rhetoricae, illius Agamemnonis, qui etiam Menelaum quandam „antescholanum“ habuit (81, 1). Accipiendum igitur est amicos, cum in oppidum sibi ignotum venissent, Agamemnonis scholam visisse eique operam suam obtulisse.

Ingenii ad eloquentiam docendam apti specimen ut dent, Encolpius quasi formam futurae disciplinae declamatione in porticu scholae habita praescribit (c. 1—2). Et cum secundum proverbium Polonicum esurienti semper panis ante oculos obversetur, eloquentiam imaginibus a culina petitis illustrat, cum de mellitis verborum globulis dicit, de dictis factisque quasi papavere et sesamo sparsis (1, 3) de discipulis, qui inter haec nutriti, non magis sapere possunt, quam bene olere, qui in culina habitant (2, 1), de carminibus eodem cibo pastis (2, 9). Quam declamationem cum Agamemnon approbaverit (c. 3 in), prius audire eam debuit. Ad eum igitur et fortasse ad eius

parte II: Commento (444 pp.), Firenze 1933. — Nominantur hic ii tantum auctores, ad quos postea provocamus; nonnulli alii infra citabuntur.

⁴⁾ Ét. sur Petr. p. 62: une sorte de bachelier déclassé, mais qui a fait de bonnes études.

⁵⁾ l. c. p. 204: In ihren Adern rollt Vagantenblut.

⁶⁾ Introd. p. 163.

antescholanum haec Encolpii verba spectant (2, 2): „Pace vestra liceat dixisse, primi omnium eloquentiam perdidistis etc.“. Itaque sententia (3, 1): „Non est passus Agamemnon me diutius declamare in porticu, quam ipse in schola sudaverat“, hoc sensu accipienda videtur: Agamemnon Encolpii specimen oratorium interceptit, postquam ei visum est hospitem iam tam diu in porticu declamavisse, quam diu ipse in schola declamare solitus esset. Simul autem animadvertit id, quod sibi multi laboris et sudoris sit, illi sine negotio commodissime provenire. Nec tamen ingenio eius invidit, immo eum propter bonam mentem, a vulgi sapore alienam, laudavit et cum eo artis suae secreta communicavit (c. 3–4).

Agamemnon cum poëmatio ex tempore composito (c. 5) mores futuri oratoris „frugalitatis lege exacta“ poliri iubet eumque, qui „cliens... cenas inpotentium captet“ et „perditis addictus obruat vino mentis calorem“, castigat, homo ficti simulatique vultus notatur, quippe quod mox futurum sit, ut et ipse cenam Trimalchionis captet et suos adiutores illic ut umbras suas deducat. Illud poëma ab Encolpio laudatum esse (in lacuna post c. 5 hiante), ex verbis Ascyli (10, 2) comperimus, qui etiam causam adulationis nominat: „*ut foris cenares*“. Invitationi etiam Ascyllum adfuisse eamque accepisse, verba eius testantur (10, 6): *quia tamquam scholastici ad cenam promissimus*. Invitationem secuta est Agamemnonis in horto ambulantis (6, 1) suasoria, a qua Ascyllus se subduxit (9, 9). Audivit eam diligenter ipse Encolpius (6, 1), cuius verba non ad carmen Agamemnonis pertinent, sed ad illam suasoriam, post c. 5 deperditam.

Cenam „foris“ ab Agamemnone promissam et ab amicis acceptam eandem esse atque eam, quam Trimalchio tertio die (scil. post invitationem ab Ag. factam) opipare comparavit, ut credamus, his adducimur: 1. trepidantes scholastici a servo Agamemnonis cenae instantis commonefiunt (26, 8); 2. eisdem in sphaeristerio balnei „lautitias“ Trimalchionis, adhuc ignoti, mirantibus dominus cenae ostenditur a Menelao, Agamemnonis antescholano; 3. iidem e cena longiore se subducentes Agamemnoni „verba dant“ (78, 8), i. e. secundum Gellii 17, 2 interpretationem „latent atque obrepunt“. Is igitur cum propter paupertatem novos scholasticos domi excipere non potuisset, „foris“ cenam eis promisit tertio abhinc die agen-

dam ita, ut per reliquos duos dies, qui invitationem insecuturi erant, ipsis cibis procurandus esset.

2. Ne fame moreretur, Ascyllus se ab Agamemnonis colloquio (haec est illa suasoria hortulana c. 6, 1) subduxisse praetentat (10, 1), cum revera absentia amici in rem suam conversa libidinem cum Gitone explere in animo habuerit. Consilium eius Encolpius suspicatus esse videtur, qui fuga amici tandem animadversa eum persecutus stabulum, in quod nuper deverterant, quaerebat nec invenire potuit. Ad quam rem explicandam minime necessaria videtur coniectura Paratoris⁷⁾, qui putat hospitibus ab Agamemnone deversorium monstratum esse, cuius servi eius situm cognoscerent (c. 26 et 81), utpote qui eos illic duxissent. Nam et qui ipse hodie in oppido peregrino in aliquem locum devertit, etiam sobrius saepe via decipitur nec deversorium suum invenire potest. Quod argumentum Petronius propterea induxisse videtur, ut amicos errantes in idem lupanar diversa ratione contraheret. Encolpius quidem re vera inscius a lena illuc ductus est, sed quae Ascyllus de patre quodam familiae honestati suae insidiant et in fornicem se ducente narrat (c. 8), ea eodem modo falsa et ficta apparent atque fugae e schola Agamemnonis excusatio (c. 10, 1), cum iuvenis non prandium a Gitone exposcerit, sed voluptatem, et ea spe frustratus (9, 2—5) sua sponte in lupanar contendisse videtur. At Encolpius, postquam tandem stabulum suum invenit, a Gitone quaesivit: „numquid nobis in prandium frater parasset“ (9, 1).

Voce „nobis“ etiam Ascylli praesentia significatur, quem cum amico domum revertisse, in lacuna post primam sententiam c. 9 narratum est. Ad praesentem enim Encolpius post Gitonis querelam se vertit eumque conviciis obruit, quibus opprobrio respondet in Gitonis tentatorem facto. Quem cum Encolpius „muliebris patientiae scortum“ appellavisset, cuius ne spiritus quidem purus sit, ille casus cuiusdam eum commonefecit, in quo Encolpius de pura muliere victoriam amatoriam se reportavisse gloriatus sit. At nec mulier illa pura fuit nec Encolpius ea purior, qui in viridario quodam eadem ratione Ascylo „fratre“ abusus sit, qua nunc in deversorio Gitone abutitur. Mulierem impuram vi comprehensam esse, verbis

⁷⁾ Introd. 170.

„cum fortiter faceres“ et „cum muliere pugnasti“ indicatum est, quibus etiam „nocturni percussoris“ appellatio confirmatur. Eodem sensu tralaticio Encolpius a comite „gladiator obscenus“ nominatus est, cuius descriptionem ut intelligamus, haud immemores esse debemus Encolpium, Priapi ira vexatum, ad amorem naturalem minime idoneum esse. Itaque gladiatorem obscenum harena, in qua cum muliere illa frustra pugnavisset, „de ruina“ dimisisse dicitur, scilicet de ruina spei mulieris opprimendae. Cuius debilitatis cum Encolpius sibi conscius esset, ad comitis opprobria nihil iam respondit, sed ad fugam Ascyli e schola Agamemnonis transiit.

Quae si vera sunt, Paratoris⁸⁾ coniectura de Encolpii commoratione in ludo quodam gladiatorio, in quo, ut Lucius ille Apuleianus, spectaculum obscenum cum foeda muliere dare debuerit et ruina pegmatis scaenici (i. e. tabulatorum ligneorum) praeter spem evaserit, concidit.

Turpissima lite in risum diffusa (10, 3) amici tandem prandisse videntur Gitone cibos ministrante, quem cum Ascyllus oculis nimium avidis prosecutus sit (haec exciderunt post 10, 3), Encolpius, „rursus in memoriam revocatus iniuriae“ (10, 4), discedere cum Gitone ab amico constituit, quem ut statim removeret, ad novam habitationem in oppido quaerendam una cum Ascylo exiit (haec desunt in fine c. 10), sed mox socium subterfugit (haec quoque desunt) et in cellam reversus libidinem Gitonis ope satiare conatus est („nec adhuc quidem omnia erant facta“ 11, 2), qua in actione ab Ascylo ex improvise redeunte deprehensus verberatusque et irrisus est. Ex irrisione illa manifestum est inter divisionis condiciones, quae c. 10, 7 exciderunt, etiam Encolpii verba locum habuisse, quibus asseveraverit se Gitonem, ab Ascyli tentationibus liberatum, „sanctissime“ tutaturum esse.

3. Encolpius, quamquam invitus, denuo comiti fide data se cum eo reconciliavisse videtur ita, ut nunc uterque de fame cena satianda cogitaret (*haec exciderunt post c. 11*). Sed cum „praeter unum dipondium, quo cicer lupinosque destinaverant mercari, nihil ad manum“ eis esset (14, 3), „raptum latrocinio pallium“ quoddam deficiente iam die in forum vendendum

⁸⁾ Introd. 167, similiter iam Erhard in commentario c. 9 editionis Burmannianae, Amstelodami 1743.

portaverunt (12, 2). Quod pallium raptum quomodo cum tunica insutis aureis plena et a rustico quodam „in solitudine“ inventa commutaverint, ipse Encolpius lepidissime narrat (c. 12—15). Caetera coniectura colligenda sunt, ut partem eorum cognoscamus, quae ante adventum amicorum in scholam Agamemnonis acciderant. Itaque primum hoc tenendum est amicos, cum domo in peregrinationem proficiscerentur, viaticum ab Ascylo suppositum („de quo quaerebar“ 13, 2) in tunicam insuisse, quam cum Encolpius in solitudine quadam in fuga (ut videtur), amisisset, de furto eum a comite suspectum esse (13, 4). Viatico destitutos apud Agamemnonem quaestum appetivisse. Pallii rapina cum violatione mysteriorum Priapi cohaerere videtur, cum Priapi culticis serva, rusticum, tunicae aureae inventorem, operto capite in forum comitetur (16, 3, cf. 14, 5) et pallii illius ope, quod eius dominae fuisse recte autumatur⁹⁾, latrones agnoscat, quos tamen comprehendendi non iubeat ipsis vestigiis eorum collectis contenta. Sed et rusticus ipse cum illa comite, immo cum eius domina, a iuvenibus offensa atque spoliata, colludere videtur¹⁰⁾, quippe qui non frustra familiaris oculis Encolpii appareat (12, 2), cum idem fuerit, qui tunicam in solitudine invenisset (12, 5). Solitudinem autem iuvenes petivisse videntur, cum mysteriis profanatis cum pallio rapti persecutores fugerent. Et in ea quidem fuga tunicam cum viatico insuto eos perdidisse verisimile est. Quam si intactam recuperavissent, viatico restituto sine cura per aliquod tempus vivere potuissent. Quod auctori narrationis de variis iuvenum casibus adhuc non placuit, qui eos nondum in portum securum ducere voluerit. Itaque quamquam iuvenes tunica „aurea“ recuperata animo de futuris securos esse iussit, legentibus fabulam secretum enuntiavit, cum scripsit (15, 8): „et recuperato, ut putabamus, thesauro in deversorium praecipites abimus“. Ergo iuvenes solum putabant thesaurum recuperatum esse, sed revera a rustico contra spem decepti sunt, qui suturae curiosas manus attulerit et aureos deprompserit eosque cum tesseris quibusdam aereis vel plumbeis commutaverit ita, ut Ascylo tunicam diligentius temptanti depositum inviolatum visum sit. De qua re antequam certiores

⁹⁾ Paratore, *Introd.* p. 171.

¹⁰⁾ *ibid.*

facti sunt, magno gaudio affecti, cicere lupinisque (14, 3) e foro portatis et a Gitone praeparatis se impleverunt (16, 1).

4. Sequitur nox vindictae, qua quae gesta sunt ipsam catastrophem ita descriptam continent, ut eorum ope etiam protasin atque epitasin amissam restituere possimus. In campum „miraculi“ nos hic descendere¹¹ prodigium commonet serae sua sponte delapsae et apparitio inopinata Psyche ancillae Quartillae, cuius sacra ante cryptam iuvenes curiositate impia profanaverant. Adventu eius perturbatos puella actutum consolatur, nihil eis a domina mox ventura imminere, cum Quartilla non ut eos puniat, sed ut cum iuvenibus tam urbanis colloquatur, eos in stabulo visitare cupiat. Colloquii Quartillae a virgincula quadam (Pannychis eius nomen) comitatae ea summa est, ut secretum mysteriorum Priapi secum habeant et mulieri quasi febris tertianae impetu quassatae (sed dentium crepitu potius nimia cupido portendebatur), medeantur. Quod ni facerent, turbam paratam esse, quae iniuriam et dignitatem dominae vindicaret.

Quae nunc (18, 7 et 19, 1) de risu feminarum sequuntur fragmenta, ab hoc contextu aliena sunt. Cum minatione enim condicionali c. 18, 5—6 iactata — verba Quartillae animos iuvenum mitigantia (19, 2) artissime iunguntur, quibus si Encolpius „frigidior hieme Gallica“ factus est, id irae Priapi praesensione quadam explicatur. Cuius vim Encolpius cum adhuc non esset expertus, ad pugnam amatoriam sibi et comitibus adversarias in animo assignavit, cum repente apparatus quosdam animadvertit, quibus ei et sociis „excidit omnis constantia“. Iuvenes cum ad pugnam imminentem „praecincti altius“ essent, arma subito eis adempta mulieres fugere non potuerunt, quae primum in risum effusae sunt (*huc transferenda sunt fragmenta 18, 7 et 19, 1*), tum inermibus apparatus illos admove-runt, quorum aspectu Encolpius „frigidior hieme Gallica“ factus est. Erat nimirum poculum, in quo mulieres potionem quandam miscebant, quod venenum esse Encolpius suspicatus esse videtur, et alia quaedam instrumenta (ut virga ballaenacea Quartillae 21, 2) ad cupiditatem suscitandam apta. Quorum usum mox iuvenes experti sunt (20, 2—21, 1) ita, ut saltem ipsi Encolpio nihil prodessent. Sed etiam comitum eius impetus irriti fuisse videntur, cum et ei quidem Quartillae iussu a cynae-

¹¹) Quod bene observavit Paratore, Comment. p. 50 adn. 2.

do quodam basiis inquinentur, „donec Quartilla ... iussit infelibus dari missionem“.

Hic (post 21, 2) *oratio Quartillae excidit*, quae debilitatem iuvenum irae Priapi adscripsit eiusque veniam pollicita est, si illi mysteriorum secretum servarent. Si verborum Quartillae de dignitate eius vindicanda (18, 5) reminiscimur eaque cum „horridissimo“ secreto iure iurando obstricto (21, 3) coniungimus, suspicio oritur non de vulgaribus mysteriorum arcanis hic agi, sed de probro quodam Quartillae, cuius enuntiatio eius famam dehonestare potuerit¹¹⁾. Ad quod probum ipsa mulier lasciva Gitonis puerili opera in diem crastinum reservata, his alludere videtur: „hodie ... post asellum diaria non sumo“ (24, 7). Cum enim sensu proprio de pisce loquatur, aselli (*ὄνισκος*) appellatione ornato, quo comeso pisciculos minutos (haec sunt diaria) non desideret, simul pusioni aliquid magnum obscoene opponit, quod quominus ad Ascyltum (propter 92, 9) referamus, prohibemur cum manifesto Quartillae affectu in Encolpium (Ascylto Psyche destinata erat 19, 5), tum iuvenum — impotentia, ira Priapi effecta. Non de bipede igitur asello, de quo apud Iuvenalem (9, 92) legimus, Quartilla cogitat, sed de quadrupede Priapi sacro, cuius ope Pasiphaë asinaria libidinem suam explevisse videtur. Iusiurandum a iuvenibus datum (21, 3) *invitatio ad cenam*, quasi reditus in gratiam causa instructae, *secuta est* (post 21, 3). Cena naturam Quartilla designavit, cum postea (21, 7) de pervigilio Priapi genio debito locuta est. Quod pervigilium in eodem deversorio celebratum esse, in quod Quartilla vetuit quemquam mortalium admitti (19, 2), frustra Paratore¹²⁾ negat, cum in deversoriis antiquis, ut in nostris, etiam triclinia hospitibus praesto essent, in quibus convivia etiam magnifica et ornata agere possent. Deversoriorum autem cubicula hospitalia cum cellarum appellatione comprehenderentur, in deversorio iuvenes manere haec verba testantur (21, 5): „in proximam cellam ducti sumus, in qua tres lecti strati erant et reliquus lautitiarum apparatus splendidissime expositus“.

Pervigilii participibus pervigilandum erat Priapique sacra facienda. At iuvenes incitamentis illis ad pugnam amatoriam committendam paratis, quae vespere experti sunt, ita exhausti erant,

¹²⁾ Introd. p. 173 cum adn. 1.

ut fama aliquot ferculis satiata somno urgerentur. Numinis vim in ea re fuisse, inde apparet, quod et „tota intra forisque familia“ somni necessitate oppressa est ita, ut duo Syri lagoenam expilaturi triclinium intrare auderent. Strepitu ab eis facto ictuque poculi e mensa excussi cum ancilla expergefata esset, tricliniarches somno excitus convivium refecit, cuius hilaritatem cymbalistria adventu suo adiuvit.

Post Quartillae revocationem ad bibendum (23, 1) *exci-derunt eius verba, quibus maiora pocula, nimirum embasicoetas pfferi iussit*. Rem iam de Salas¹³⁾ illustravit Athenaei sententia (*Dipnos*, XI p. 469): ἔφηβον τὸ καλούμενον ποτήριον Ἐμβασικοίταν οὕτως φησὶ καλεῖσθαι Φιλήμων. Itaque cum „Embasicoetas detur“ iussit Quartilla, poculum illud exhibendum pro certo habuit Encolpius, mente autem Quartillae cinaedus erat (24, 2), qui tam Encolpium quam Ascyllum dominae iussu temptavit et a solo Gitone se abstinuit, quem Quartilla Pannychidi maritum destinavit statimque (in Priapi honorem) nuptias instituit. Nuptiarum ritum extremum Quartilla non frustra Encolpium per rimam secum speculari iussit. Quod enim satyrio et verberatione non est assecuta, id spectaculo obsceno haec esse videtur ita, ut Encolpius denique se Priapi ira liberatum esse animadverteret. *Cuius scaenae descriptionem c. 26 post sententiam quintam desideramus*. Hoc modo pervigilio Priapi feliciter absoluto iuvenes „abieci in lectis sine metu“ reliquam exegerunt noctem. Tota actio Quartillae, quamquam turbatione mysteriorum Priapi a iuvenibus mota est, ab initio ita instruitur, ut „scelerati“ homines omni temporis momento iram dei sentiant seque poenam „erroris“ luere putent, cum revera a libidinosa muliere ludibrio habentur, quae apud Encolpium medelam cupidinis quaesivit. Ipsae nuptiae Pannychidis et Gitonis ex tempore quidem a Quartilla iussae videntur (25, 1), sed nihilominus callido mulieris consilio inserviunt. Earum enim spectator clandestinus vires recuperat et Quartillae vota explet. Qui hoc episodum ad Xenophontis (*Conviv.* 9 sqq.) mimi de nuptiis Ariadnae et Bacchi exemplum compositum esse putaverit, a veritate non aberrabit, praesertim cum et hic et illic nuptiarum spectatores officiorum coniugalium commonefiant.

¹³⁾ In Burmannianae editionis vol. II p. 121.

5. Sed Priapi ira eiusque poena liberatis die insequenti Fortuna novam sollicitudinem attulisse videtur, immo duas. Primum enim iuvenes tunica illa demum excussa pro aureis tesseras quasdam invenerunt ita, ut spe vitae securae destituerentur et novos quaestus petere cogerentur. Quos quominus in schola Agamemnonis quaerere, paupertate eius absteriti sunt et promissione data se tertio demum die cum eo foris cenaturos esse. Ad famem novus metus accessit, cum per urbem errantes de adventu cuiusdam hominis certiores facti essent, cuius praesentiam propter iniuriam ei illatam vitarent, ne magistratui traderentur. Fortasse tamen periculum imminens in somnio eis apertum est, ad quod fr. XXX referendum videtur, cuius versus ultimus („in noctis spatium miserorum vulnera durant“) in c. 26, 7 resonare videtur. *Quae omnia post 26, 6 narrata esse debuerunt* ita, ut ex eis episodii, quod „Cena Trimalchionis“ inscribitur, initium lucem accipiat.

Primam eius sententiam (26, 7) olim^{13a)} ita explicare conati sumus, ut tertium diem ab invitatione Agamemnonis numeraremus et ante „vulneribus“ *Fortunae* suppleremus. Nunc etiam post verba „quonam genere praesentem evitarem procellam“ lacunam statuimus, in qua narratum est deliberationem iuvenum terribili sonitu tubae (Enniano illo: tataramtara) interruptam esse. Qua mentione accepta verborum servi de horologio Trimalchionis eiusque bucinatore ratio probatur; aliter servi explicatio (26, 9) non habet, quo referatur.

Monstruosa illa cena cum iuvenes famelici denique saturi fiant, famis argumentum interim omittendum nobis est nec non alterum, libidinis, de qua convivae nostri, immo Agamemnonis umbrae, non cogitabant. Libet tamen tempus ipsum cenae definire, quo cognito etiam tempus commorationis iuvenum in urbe peregrina cognoscitur. Illud quidem ab ipso Trimalchione indicatum est, qui in tabula in poste triclinii defixa scribi iussit (30, 3): „III et pridie Kalendas Ianuarias C. noster foras cenat“. Haec enim optime cum IV die ante Kal. Ian. quadrant, quo Trimalchio cenam dedisse videtur et convivas praemonuisse, ut duobus qui sequuntur diebus eum visitare caverent. Si autem Trimalchio die undetricesimo De-

^{13a)} Petroniana, Eos XV 1909, p. 7 sqq.

cembris cenam fecit, Saturnalia tum inde a die XVII agebantur, quibus Decembris, quam vocat Horatius, Libertas erat. Et ab ea quidem libertate et ipsa cena ab Encolpio „libera“ appellata est (26, 7) et servi ad eam admissi (70, 10 sqq., 71, 1); etiam petulantia Gitonis, servi partes agentis, a conviva ea libertate explicatur (58, 2). Adde, quod et ferculum quoddam monstruosum Encolpio imaginem cenarum in memoriam revocat, quas Romae Saturnalibus fieri vidit (69, 9).

Nihilominus cena Trimalchionis a consuetis epulis Saturniis hac re differt, quod patronus signum doctorum colloquiorum his dedit (39, 4): „Oportet etiam inter cenandum philologiam nosse“ ipseque primus vim signorum zodiaci explicavit (39, 5—15), tum alia eruditionis documenta Agamemnoni dedit (48, 4—8) nec non originem aeris Corinthii et vitri, quod non frangitur, commentatus est (50, 51) et fabulam de Cassandra et Daedalo (52) deque bello Troiano (59, 3—7) pro captu suo narravit. Ad eam parodiam philologiae etiam quaestio de differentia inter Ciceronem et Publilium intercedente pertinet (55, 5) et de artificiis difficillimis et bestiis laboriosissimis (56). His iam Trimalchio non solum philologos, sed etiam philosophos „de negotio deiciebat“ (56, 7).

Quae omnia ut ad describendam et notandam hominum stultorum nationem, qui a Graecis νεόπλουτοι appellantur, ita ad risum legentium promovendum aptissima sunt. Ansam tam uberis iocandi materiae mos Romanorum dedit, de quo Cicero ad Atticum XIII narrat occasione cenae a Philippo, Octavii Octavianique vitrico in honorem Caesaris Saturnalibus datae: „σπουδαῖον οὐδὲν in sermone, philologa multa“. Ipsa autem adnumeratio nugarum philologicarum „philosophiae“ a Seneca illustratur, haec de temporibus suis scribente (ep. 108, 23): „quae philosophia fuit, facta philologia est“. De his colloquiis philologicis inter cenam a Tiberio et Claudio imperatore habitis narrat Suetonius (*Tib.* 56, 70; *Claud.* 40 sqq.). Ne autem Petronium inventorem eius modi parodiae cenae philologicae fuisse credas, in memoriam tibi revocandum est Maecenatis „Symposion“ „ubi Vergilius et Horatius interfuerunt“ (Serv. Aen. 8, 310). In tali societate carmina non defuisse facile credimus. Quid, quod et Trimalchio in carmina componenda fertur (35, 10; 55, 3). Quod quamquam cum forma satyrae

Menippeae, a Varrone cultae cohaeret, ex qua Paratore multos locos parallellos attulit, tamen etiam Maecenatis liber oratione soluta scriptus silentio non est praetereundus.

Et cum iam semel inter exempla et analogias inciderimus, liceat locum quendam Apulei (*Met.* I 24, 19 sqq.) in memoriam revocare, cuius ope sententia quaedam Cenae Trimalchionis illustrari potest. Agitur de Pythia Lucii amico, habitu magistratus cum laxis et virgis in foro piscatorio adulescenti obviam dato, qui annonam curabat et aedilem gerebat. Qui cum de pretio piscium, a Lucio comparatorum certior factus esset, „confestim pro aedilitatis imperio voce asperrima“ mercatorem propter caritatem increpuit ostenditque „quem ad modum sub eius magisterio mali deberent coherceri“. Nimirum „profusa in medium sportula“ (cum piscibus a Lucio comparatis) iussit „officiale suum insuper pisces inscendere ac pedibus suis totos obterere“. Sic Lucius aedilis severitudine „et nummis simul privatus (est) et cena“. — De aedilibus non ita severis unus ex conviviis Trimalchionis conqueritur (44 sqq.), qui tempore esuritionis „cum pistoribus colludant“ ita, ut „populus minutus“ laboret. Quibus priores aediles opponit, quos in oppido primo suo adventu invenit eosque propter severitatem et audaciam „leones“ appellat. Unus ex his Safinius erat, qui „cum ageret in foro, sic illius vox crescebat tamquam tuba“. Eo aedile „annona pro luto erat, asse panem quem emissas, non potuisses cum altero devorare, nunc oculum bubulum vidi maiorem“. Conqueritur igitur Ganymedes de pondere panis asse empti, quod ab aedilibus non examinetur, ita ut pistorum populum decipiant nec a magistratibus puniantur. At illi „leones“ „larvas istos (scil. pistorum) sic percolapabant ut illis Iuppiter iratus esset“, nimirum si eorum fraudem stauerint.

Quae condicio in verbis corruptis latet ita in codice Traguriensi traditis: „similia sicilia interiores et“. Ultimus Petronii commentator¹⁴⁾ hunc locum maxime tortum („tormentissimum“) appellat et ingeniosissimam intuitionem

¹⁴⁾ Paratore, Comm. p. 143 cum hac versione, partim ad Ribezzo'nis interpretationem loci accommodata: „Essi rimpinzavano, migliaio più, migliaio meno, tanti abitanti e parassiti come codesti“.

Heraei¹⁵⁾ laudat, qui per interiores — incolas oppidi, per larvas — parasitos intellexit, eorum autem numerum locutione bilingui designatum esse putavit, quae est: si milia si cilia (χιλια): omnes ab illis annona provisos esse. Oblitus tamen est doctissimus Italus ab Heraeo in secunda Cenae editione (a. 1923) locum cruce designari, cuius medelae Buecheleri coniectura commendatur: „si similia a silicia interior esset“ i. e. si farina alba, immo siliginea (ex qua lautissimum panem pistrinarumque opera lautissima conficiebantur teste Plinio, n. h. 18, 9) a pistoribus tempore esuritionis occuleretur nec pretio a magistratibus statuto venum daretur. Sed tempore esuritionis non tam „deliciae farinae triticae“, quam panis crassus appetitur, dummodo pondus eius normae praescriptae respondeat. Et de panis quidem pusillitate, non de eius qualitate Ganymedem conqueri audivimus. Igitur e verbis corruptis is sensus eliciendus est, qui ad pondus panis a pistoribus minutum, ab aedilibus examinatum refferri possit. Cui condicioni nec Blochii¹⁶⁾ propositio satis facit: „si milia (milium, genus frugis) sicilico (sc. frumento) interior esset“, nec Ernoutii¹⁷⁾ opinatio: „simila Siciliae si inferior esset“. Equidem amplector emendationem „interior“ in „inferior“, „similam“ autem non farinae albae, sed panis ex ea confecti¹⁸⁾ notione accipio, quae in Germanico „Semmel“ adhuc servata est. Restat igitur, ut e „Sicilia“ illa verbum eliciamus, ad quod „inferior“ ita referatur, ut eo differentia inter pondus praescriptum et minutum designetur. Differentia illa minima esse debet, si ad bonorum aedilium diligentiam definiendam laudatur, qui ea quoque observata pistorum fraudulentos colaphis percuterent. Itaque primum de simila hilo (a praescripto pondere) inferiore cogitavi (simila si hilo inferior esset), sed ne nimium a tradita „Sicilia“ abscederem, in sicilico constitui,

¹⁵⁾ Zum Gastmahl des Trimalchio, Festschrift zu Joh. Vahlens 70 Geburtstag, Berlin 1900, p. 435 sqq.

¹⁶⁾ Vindiciae Petronianae, Philolog. LVI 1897, p. 548 sqq.

¹⁷⁾ Pétrone, texte établi et traduit, Paris 1922, cum hac versione: „Si la fleur de farine de Sicile n'était pas de bonne qualité, ils vous rossaient tous ces pantins.“

¹⁸⁾ Quod iam Friedländer (Petronii Cena Tr. 2 1906) sensit, cum ita vertit: „wenn das Brot nicht von erster Güte war“.

quo quartam partem unciae designari satis constat. Cruce igitur remota hanc lectionem commendo; simila si sicilico inferior esset, larvas istos (i. e. pistores) sic percolapabant, ut illis Iuppiter iratus esset“. De re autem cibaria cum agatur, hunc excursum criticum fame iuvenum investiganda occupatis non ita devium esse putamus.

6. Fame abundantissime expleta iuvenes ebrii in stabulum media nocte reversi libidini et somno indulgent. Mane propter aemulationem favoris Gitonis iurgiis certantur, puerumque quemnam sequi velit, eligere iubent. Qui postquam Ascyltum elegit, cum eo ab Encolpio discessit, ut mox in loco peregrino abiectus destitueretur. At Encolpius, ne a Menelao ad officium in schola Agamemnonis subeundum, cui una cum comite et servo operam suam locavisse videtur (inde timuit, ne „solum“ eum Menelaus in deversorio inveniret 81, 1), deduceretur, stabulum reliquit atque cum sarcinulis in aliam habitationem, proximam mari et secretam (ne a persecutoribus in ipso limine cenae Trimalchionis commemoratis deprehenderetur), devertit, in qua inclusus conscientia animi excruciabatur et triduo quasi „recollectiones“, quas vocamus, agebat. E peccatorum iuvenis indice (81, 2) cum eius vita prior variis coniecturis reperiretur, denuo nobis ille examinandus est.

Per terras et maria hominem erraticum peregrinatum esse, non est, cur miremur. Nunc ab amico proditum, ab amasio proiectum paenitet neque ruina terrae (sc. terrae motu) obrutum neque maris procella eum demersum esse. In terra iudicium effugit, quod idem esse potest atque quod propter mysteria Priapi nuper violata timuit, antequam a Quartilla veniam impetravit, e mari autem naufragio facto eiectus „harenae imposuit“. Gladiatore enim obsceno (c. 9, 8) supra ad nihilum reducto, etiam hic nulla officia gladiatoria admittimus. Restat tamen mentio hospitis occisi, quae c. 130, 2 in simili „confessione“ rei redit una cum prodicionis factae et templi violati professione („prodicionem feci, hominem occidi, templum violavi“). Haec sola sunt peccata, quae iuvenis se commisisse profitetur. Itaque templi violatio ad idem „inexpiabile scelus“ (17, 6) referenda videtur, quod iuvenes imprudentes in sacello Priapi fecerunt. Confessionis enim non coactae, immo voluntariae ideoque vera ratione exigitur, ne hoc inexpiabile scelus reticea-

tur. De quo scelere cum Quartilla plus dixerit quam verum esset remque propterea in falsum auxerit, ut a iuvenibus poenam illam — mimo dignam expeteret, etiam ea, quae praecedunt scelera eadem trutina pensanda videntur. Verbis „proditionem feci, hominem occidi“ idem scelus exprimitur ac confessione „hospitem occidi“, cum homo proditus hospes Encolpii fuisse videatur, qui naufragum apud se exceperit. Sed ut hoc homicidium ab Encolpio solum creditum, non tamen verum fuisse credamus, et criminis sacrilegii futilitas et conscientia iuvenis, qui numquam adhuc „usque ad mortem“ se deliquisse profitetur, et factorum eius natura „comica“ nos admonet. Non assentimur quidem Heinzei¹⁹⁾ opinioni, quam aliqua ex parte Paratore²⁰⁾ probat, littera amatoria (c. 130) ὑπόθεσιν ἐσχηματισμένην contineri, sed homicidium eius generis fuisse putamus, quale Lucius Apuleianus (*Met.* II 32) se fecisse putavit: Encolpium ebrium nocte quadam hospitis absentis uxori insidiatum esse opinamur et a marito inopinanter veniente deprehensum vitam gladio in tenebris defendisse ita, ut hospitem a se occisum esse crederet. Revera maritum nullum detrimentum accepisse, quod tamen Encolpium, qui fuga salutem quaesiverit, latuisse credimus ita, ut se non solum proditorem hospitis, sed etiam occisorem falso putaret.

Quae porro (81, 4—5) de Ascylti et Gitonis vita nefaria ab Encolpio proferuntur, non actionis a Petronio initio narrationis expositae argumentum continet, sed confessionis cuiusdam (cf. 81, 4 sua quoque confessione dignus exilio) vocem redditam, ut ea est, quam Eumolpus poeta primo congressu Encolpio facit (c. 85—87). Similiter Ascyltus et Giton, forte quadam Encolpio obviam dati, novo comiti vitam suam confessi esse videntur. Ea quidem recordatione Encolpius ipsius iram stimulat, ut iniuriae suae a proditoribus acceptae sanguine eorum parentet, sed ne corporis quidem obliviscitur et „largioribus cibis“ vires excitat (82, 1), ad quos comparandos unde pecuniam „medicus“ (81, 3) paraverit, scriptor obticuisse videtur. Is quidem nec hoc inconstantiae crimen pertimuit, quod Encolpium adhuc in loco secreto triduo latentem in

¹⁹⁾ Petron u. der griech. Roman p. 516.

²⁰⁾ Introd. p. 148, Comment. p. 278. 414.

publicum cum gladio prosilire iussit. Quod consilium quamquam ab ipso Encolpio improbatur (32, 6), nihilominus iuvenis mox in pinacotheca publica apparet, cuius imaginum argumenta amatoria ipsius infortunio opponuntur. Aliud argumentum „Apellis“ pictura habuit, quam Encolpius etiam adoravit. Nomen figurae pictae quamquam corruptum est, nolim tamen e voce *ovoxvnyμπος* asinum remove, qui ut Priapi nuper offensi et placati animal Encolpii adorationem excitare potuit.

7. Eumolpi poetae introductio in narrationem specimen dat artis componendi satis — libidinosae, scilicet eo sensu, quod auctor non tam ad actionem promovendam novas personas apparere iubet, sed ut earum ope mores saeculi castiget. Longa enim Eumolpi confessione (c. 85—87) corrupti mores magistrorum, quibus puerorum educatio ab incautis parentibus committitur, denotatur, poetarum autem incuria castigata (118) et poëseos magno specimine ab eo dato (c. 89 et 109) poësis eius temporis irredetur. Ceteris Eumolpi sermonibus, qui ad poetarum miseram condicionem (83, 9—84, 5) et pecuniae cupiditatem artibus infensam (88, 2—10) pertinent, cum Agamemnonis rhetoris (c. 3—5) et ipsius Encolpii querelis (c. 1—2) collatis et longa cenae Trimalchionis descriptione (c. 26, 7 — c. 78) respecta apparet fabulam Petronii statariam fuisse, cuius excursus didactici et satyrici magis auctori cordi essent, quam ipse narrationis cursus.

Ad quem ut redeat, auctor poëtam Encolpii convivam in eius deversorio prope mare (90, 2) sito facit eumque ante cenam cum hospite in balneum mittit. Ubi cum iuvenis Gitonem offendisset, Eumolpum in balneo carmen recitantem reliquit ipseque cum amasio in hospitium properavit, ut foribus praeclusis amore frueretur, ut c. 11. Et ut hic Ascyli reditu, ita ibi (92, 1) Eumolpi adventu, ne vota plane expleret, prohibitus est. Qui postquam de Ascyli infortunio narravit (92, 7—11), ipse Ascyli partes amatorias apud Gitonem agere coepit ita, ut ab hospite cena interrupta abire iuberetur. Expulsus cellam clausit clavemque exemit, ne in Gitone, qui tamquam aquam petiturus prius exiit, reperiendo impediretur.

Temporis spatium ad actionem perficiendam a scriptore satis neglectum esse vel ex eo apparet, quod Encolpium suspendio mortem quaerentem statim Giton cum Eumolpo rediens

in vitam reducit novumque suicidium simulat eodem modo ab amante repetitum. Quam scaenam cum deversitor reliquam cenae partem apportans animadvertisset, eam a convivis eo consilio praeparatam esse autumans, ut mercede cellae fraudata nocte fugere possent, hospitibus minatus est et cum Eumolpo pugnam contraxit. Ambo cum foras excurrissent, Encolpius cella reserata per foramen valvae rivalem a turba servorum et vicinorum oppressum cum malevolentia observavit, donec procurator insulae poetam contra iniuriam tutatus est. Sed ne tum quidem Encolpius cella et nocte uti posset, supervenit praeco cum servo publico et Ascylo, Gitonem in balneo amissum quaerens. Quem cum sub lecto abditum non invenisset, re imperfecta abiit. Tum Eumolpus novas fallacias composuit et ab irato Encolpio in supercilium vulnus accepit. (Mentio huius vulneris et vestis laceratae post 98, 6 excidit). Pace demum composita Eumolpus ad habitationem mutandam comites hortatus est (99). De Ascylo, cuius locum iam Eumolpus occupavit, nec comites — nec scriptor cogitant.

9. Nauta Eumolpum in deversorio quaerens ad navem mox abituram ex composito invitaturus (99, 5) dei ex machina partes agit, cuius ope nova trias novis periculis in mari obici possit. Vixdum peregrinatores nostri secretissimo navigii loco (100, 6) nocte favente ab Eumolpo collocati somno indulserunt, Encolpius voce quadam sibi non ignota supra constratum puppis audita mox ab Eumolpo certior factus est dominum navigii Licham Tarentinum esse, qui Tryphaenam quandam Tarentum ferat. Eas ipsas personas esse, quarum iram Encolpius maxime timuit quarumque praesentiam fuga evitavit, ex eius pavore ac trepidatione cognoscimus (c. 101 sqq.). „Causas odiorum et instans periculum“ Giton quidem Eumolpo exposuit, sed scriptor hoc reticuit, cum iam pridem omnia in actione ostendisset. Itaque ex ipsa catastrophe nobis ea hypothesis reconstruenda est. Paratore²¹⁾ ita quidem hanc partem fabulae animo sibi effinxit: Meretrix Tryphaena, quae „voluptatis causa huc atque illuc vectatur“ (101, 5), in circo quodam, in quo Encolpius gladiator erat, Giton autem fortasse servus scholae gladiatoriae, adulescentes cognoverat et amore pueri correpta

²¹⁾ Introd. 167 sqq.

utrumque secum asportavit. In fuga viafores hospitio cuiusdam viri usi sunt, qui Isidi devotus sistrum ac velum miraculorum possedit nec non tunicam cum aureis insutis. Qua ut potiretur, Encolpius hospitem occidit et cum Gitone et Tryphaena navem ascendit. Dominus navis Lichas erat, qui fortasse propter sistrum ac velum Isidiacum Encolpii — transfugas recepit. In ea navigatione Tryphaena amoris cum Gitone operam dabat, Encolpius autem id concedere debuit, cum mulier libidinosa ei minaretur se homicidium ab eo commissum Lichae aperituram esse. Infelix iuvenis cum Lichae uxore, Hedyla, se consolatus est. Sed nec Giton eum deseruit, immo, ut Tryphaenam puniret, nocte amicum in lectum suum immisit, quocum illa dormivit, cum crederet se cum Gitone esse. Nave in portum appulsa adulterium Hedylae patefactum est, sed et Tryphaenae mores ab Encolpio divulgatae. Quae cum homicidium illud cum Licha communicavisset, adulescentes, ne iudicio traderentur, una cum tunica aurata aufugerunt...

Quibus insomniis vigilantium iam partem fundamentorum substraximus, cum Encolpii commorationem in schola gladiatoria nec non homicidium ab eo perpetratum et tunicam auream raptam inter fabulas relegimus. Restat ut nunc ceteras reconstructionis illius futuras examinemus.

Non est, cur Eumolpo fidem denegemus obtestanti (107, 5) iuvenes ingenuos et honestos familiaritate aliquando Lichae et Tryphaenae coniunctos fuisse, immo Licha teste (107, 11) in amicorum numero habitos. Ex eis, quae statim defensor iuvenum addit (107, 6), sequitur, quod nec pecuniam inverterunt nec fidem proditione laeserunt. Quid ergo commiserunt, cur amicos fugere cogerentur? Lichas uxoris corruptae (ab Encolpio) memor est, contumeliarumque, quas (ab eodem) in porticu Herculis acceperat (106, 2). Eis quidem contumeliis Lichae „pudoris dignitas in contione proscripta“ est (106, 4) ut dignitas Quartillae. Tryphaena conqueritur se non minus grandi vexatam esse iniuria quam Lichan (106, 4). Haec tamen iniuria a Gitone ei illata hac sola re constare videtur, quod puer vehementer ab ea amatus amplexus eius aufugit, quos, „quia non totam voluptatem perdiderat“ (106, 2) rursus appetebat puerumque quaerebat (104, 2). Ad eam rem verba Eumolpi pertinent: „Tryphaena omnium feminarum formosissima, quae

voluptatis causa huc atque illuc vectatur“ (101, 5). Tryphaena voce Gitonem agnovit (105, 5 sqq.) raptimque ad puerum devolvit et condicionis pueri miserita est, quem una cum Encolpio non tam gravi supplicio dignum esse putavit, quamquam eis „in odium bona sua venissent“ (105, 11). At Lichas Encolpium — inguinibus in luce conspectis noscitavit (105, 9 sqq.), quae ei usu cognita esse e condicione elucet ab Eumolpo in foedere feriendo proposita (109, 3): „Item, Licha... ut tu Encolpion... neque quaeres ubi nocte dormiat, aut si quaesieris, pro singulis iniuriis numerabis praesentes denarios ducenos“. Quae „singulae iniuriae“ lucem accipiunt a lege Tryphaenae data (109, 2): „...ut tu nihil imperabis puero repugnanti, non amplexum, non osculum, non coitum venere constrictum, nisi pro qua re praesentes numeraveris denarios centum“. Igitur ut Tryphaenam Gitonis ita Licham Encolpii cupidine flagrasse manifestum est, quae cupiditas apud Licham maior videtur esse, quam uxoris corruptae memoria. Sed Lichas in porticu Herculis etiam Gitoni insidiatus esse videtur ibique ab invido Encolpio in ipso actu publicae ignominiae datus. Puerum libidini Tryphaenae nec non Lichae substructum Encolpius fuga facta sibi servavit, donec ab Ascylo, qui et ipse cinaedae cuiusdam amplexus aufugerat (81, 4), sibi in itinere applicato, de pueri possessione metu sollicitatus est. Primus triadis casus communis in Priapi mysteriis conturbatis accidit, de quo iam supra disputavimus.

Restat, ut Lichae recordatio Hedylae et navigii libidinosa migratione expilati (113, 3) explicetur. Quae recordatio cum narratione de vidua illa Ephesia excita esset, muliere erga memoriam mortui mariti impia, recte viri docti Hedylam uxorem fuisse Lichae coniecerunt ab Encolpio corruptam, cuius adulterium in itinere quodam marino commissum sit. Ad id iter voluptatis causa initum Hedyla nave mariti, omnibus bonis referta, usa esse videtur, quae non ita a praedonibus, quam ab ipsis libidinis victoribus omni penu expilata est. Sed eam quoque iacturam Lichas Encolpio condonavit, postquam cum eo in gratiam rediit (109, 8) et epulis instructis concordiam signavit (109, 5). Ex tota societate nefaria si procella coorta unus Lichas in mari vitam amittit (114, 6), id ad hominem specie devotissimum (104, 4, 5; 106, 3; 114, 5) et ve-

recundissimum (101, 4), intus foedissimum puniendum a scriptore excogitatum est. Eodem ratione ductus Eumolpum postea mori iussit.

Trias naufraga opes quasdam e nave elisa servavit (114, 4), praecipue cibos, quibus in casa piscatoria ante noctem vires refecit (115, 6), sed vestes naufragorum laceratae esse videntur, si Eumolpus, ut Crotone fallaciam quandam facere possit, vestem humaniorem optat (117, 2). Tum Encolpius vestem ei offert, rapinae comitem et „quicquid Lycurgi villa grassantibus praebuerat exceptis tamen nummis (117, 3). Eam villae domini, ut videtur, absentis expilationem nullo loco magis idoneo collocare possumus, quam post naufragium factum, quando trias nostra tectum et vestes quaerebat et villam in litore sitam eamque inclusam cuiusdam Lycurgi adiit. Brevem eius rei mentionem (nam grassatores subito proterriti esse videntur) post c. 115, 5 excidisce putamus et „opus elaboratum“ non ad poëtam vi ex nave extractum, sed ad villam expilatam referimus. In qua cum pernoctare eis non contigisset, in casam piscatoriam deverterunt, maerentes non tam propter ipsum naufragium, quam propter impedimentum quoddam, quo a villa Lycurgi accuratius perscrutanda atque expilanda prohibiti sunt ita, ut praeter vestes nullum alium viaticum sibi compararent et denuo victum quaerere cogerentur.

10. Mimus cum hereditatis Crotoniensibus ab Eumolpo compositus nulla eget explicatione. At narratio de iuvenum casibus amatoriiis tot lacunis hiat, ut eis explendis manus admovenda sit.

Qua in re id primum observandum est ab Encolpio et Gitone servorum partes agi eosque semper metu cruciari, ne fraus eorum detegatur et „tandem expugnata paupertas nova mendicitate fugientibus“ et „extra legem viventibus“ revocanda sit (125, 4). Cum Encolpius, „quotidie magis magisque superfluentibus bonis saginatum corpus“ se implevisse confitetur, amoris supplementum exspectamus. Neque nos spes fallit. Encolpius enim servam quandam, Doridis nomine, diligere coepit (126, 18), cuius mox oblitus est, postquam Chryside interitum dominam eius Circen in daphnone cognovit, „feminam ornatam et hoc primum anno virum expertam“ (127, 1). Sciebat illa quidem iuvenem sine Gitone vivere non posse

(127, 4), attamen puero absente ad lusum venereum in gramine eum invitavit. Quod cum male evenisset, offensa aufugit, iuvenis autem domum reversus et in Gitone vires suas experiri conatus debilitatem suam confirmavit (128, 7). Die insequenti Chrysis codicillos Circes ei asportavit, in quibus mulier amore incensa Gitonis concubitum, illius debilitatis causam, ei opprobravit (129, 8). Iuvenis permissione culpae emendandae rogata, „cibis validioribus pastus“ (130, 7) sine Gitone obdormivit, postero autem die in locum ad conveniendum dictum properavit, ubi ab anicula (Proselenos erat, 132, 5), Circes comite, curatus viri officium praestare intendit nec tamen efficere potuit. Tertium experimentum eodem effectu in domicilio Circes cepit, quod quidem post c. 131, 11 descriptum excidit. Servata est (132, 2sqq.) ipsa ultionis narratio ope servorum transacta, postquam Encolpius languore simulato primum in lectulo — instrumento infido litem intendit (132, 7—16), tum (in lacuna post 133, 2) in Priapi delubrum properavit, ubi precibus exactis (133, 3) ab anicula Proseleno in cellam sacerdotis Priapi Oenotheae ductus et artibus magicis curatus non solum virilitatem — non recuperavit, sed etiam anserere Priapi sacro forte interfecto denuo numen violavit. Hic post c. 138, 3 fragmentum 139, 5 collocandum videtur, ex quo comperimus Encolpium biduo iam officio apud Eumolpum defuisse, nimirum quod alteram noctem apud Circen (132, 2), alteram apud Oenotheam (134, 11) degesserit. Unum ex noviciis servulis, qui ei iram domini annuntiavit (139, 5) eundem esse putamur atque Endymionem illum fragmento 132, 1 celebratum. Itaque hoc fragmentum post 139, 5 textui inserimus idemque ita supplendum esse putamus, ut etiam ea voluptas non perfecta sit. Nec melius Chrysidis consolatio cessit, fragmento c. 131, 5 in Encolpii cellulam venientis, sine dubio cum effigie ad exemplum Circes expressa, quam quidem iuvenis 138, 6 admiratur et adversus verbera accepta (cf. 132, 4) exemplum ipsum concupiscit. Ea quidem nocte Encolpius solus in toro relictus acerrime de ira Priapi conquestus est, Circes imago non in Encolpii manus a Chryside data videtur, sed in cella absentis relictæ. Giton enim de hesterno adventu mulieris cultae fratrem certiore facit (139, 3), quam Chrysidem fuisse e 139, 4 recte conicitur. Quae cum antea (126, 9)

servorum amorem fastidisset et nunc maximum ardorem Encolpio confiteatur, non propterea ita agit, quod de iuvenis libera condicione certior facta est, sed quod a domina sua eum non curari scit. Sed ne cum serva fortius Encolpium dimicasse putemus, quam prius cum domina, infelix experimentum cum novo Eumolpi discipulo monet, quo perpetrato iuvenis declarat: „sed me numen inimicum ibi quoque invenit“ (140, 2).

Ut antea (104, 1, 2) in nave Lichas Priapum, Tryphaena Neptunum in somno vidit, a quibus de praesentia Encolpii et Gitonis edocti sunt, ita nunc Encolpio in somno Mercurium apparuisse putamus, qui ei „reddidit... quod manus irata praeciderat“ (140, 2). Quo beneficio dei ab Eumolpo („qui tam frugi erat, ut illi ego etiam puer viderer“, 140, 5) manu approbato (140, 13) poeta in sermonem ingressus est de sapientiae utilitate, quam Encolpius in ipsorum fortunae condicionem deduxit, cum summatim de mala fortuna iis imminente primum locutus est, qui alienum concupiscunt, tum periculi commonefecit instantis propter spes hereditarum delusas (140, 1). Nec dubitamus, quin, ut saepe antea, etiam tum fraudatores fuga clandestina salutem petiverint eaque impudentissima fraude finem peregrinationis imposuerint.

Crotoniatae, qui mane ad Eumolpum salutatum venerunt, in domicilio mortuum patronum invenisse videntur et a quodam servo mercenario relicto (talis Corax fuit 49, 6; 117, 11; 140, 7. 9) testamentum accepisse, cuius inhumana condicio nisi cadavere in lecto relicto expleri non potuit. Ad eam autem explendam hereditas promptos fuisse ex ultimis fabulae fragmentis (141, 5, 6) comperimus. Cadavere consumpto homines pecuniae avidissimi certiores fieri debuerunt se delusos esse ita, ut non solum communibus lamentationibus et execrationibus, sed etiam communi nausea fabula absolveretur.

Qui magis placabilem fabulae exitum desiderat, is credat necesse est Encolpium Laribus suis redditum (ut Lucium Luciani) sedem suam fr. XLIX salutasse, eumque, ut Candidum illum Voltairei, hortum colentem sibi fingat et fr. XXXV declamantem. Ad eandem vitae rusticae laudationem fr. XLVI pertinet, quo vitae mundanae expertus haec legentibus dicit: „I nunc et vitae fugientis tempora vende — divitibus cenis!“ Haec omnia epilogi vices explent, quo et Crotoniatarum avarita

ad absurdum deducitur et ultimum Eumolpi cum Encolpio colloquium (140, 15) quodammodo suppletur ita, ut concupiscentia alieni reprehendatur. His praeceptis de moribus non solum, ea, quae passim ab Agamemnone et Eumolpo dicta sunt, quasi rotundantur, sed etiam mimi impudentia, ut illis Publii Syri sententiis, quodammodo expiatur, ipsa fragmenta sic fere nobis connectenda videntur:

11. Initium ab adventu Encolpii in hospitium Lichae Tarentini fabulam cepisse, inde conicere licet, quod nullo excerpto actio quaedam indicatur, quae intra hunc adventum et postremam fraudatorum fugam Crotone factam collocari non possit. Nam fragmento I (Serv. ad Verg. Aen. III 57), quod viri docti pro fundamento reconstructionis totius fabulae sumpserunt, nihil aliud continetur, nisi descriptio moris cuiusdam Massiliensium, quae iam a Gonsalio eodem in numero posita est cum exemplis Saguntinorum, Petelinorum, Numantinorum, qui hominum corporibus famem satiabant (141, 6, 7). Hominis tamen, qui anno integro publicis <sumptibus> et purioribus cibis alebatur et postea exsecratus proiciebatur, condicio non cum illis miseris convenit, qui fame oppressi carnem humanam comedebant, immo cum condicione Eumolpi eiusque comitum, qui Crotone quasi publico sumptu splendide vivunt futurorum incuriosi. At cum semel fides deficere coepisset, in mentem eis propinquum iam poema venit: „Itaque aut fallor (verba sunt Encolpii 141, 1) aut fortuna communis coepit redire ad poenitentiam“. — Et timeo — pergere potuit — ne decepti more Massiliensium nos tractent. Nam Massilienses etc.

Servii fragmento ex initio fabulae remoto restant Sidonii Apollinaris versiculi (Carm. 23 = frg. IV Petronii), quibus praeter Arpinatem, Patavinum, Mantuanum canere sibi proponit Arbitrum „Massiliensium per hortos — sacris stipitis colonum — Hellespontiaco parem Priapo“. Qua ratione ductus Sidonius Arbitrum Massiliensem fuisse putaverit, ignoramus, sed ita esse Arpinas, Patavinus, Mantuanus superius laudati testantur. Nihil tamen de Encolpii origine Massiliensi neque de eius commoratione Massiliae facta poeta Gallicus cecinit. Versiculos ita iam Hadrianus Valesius²²⁾ interpretatus est: „Sido-

²²⁾ In ed. Burmannianae anni 1743, II p. 356.

nus scriptor Gallus in suo Narbone apertissimis verbis Arbitrum Gallum agnoscit, quem propter obscenitatem et ob amorem hortorum Priapo comparat in hortis Massiliensium spatiantem ac delicate nobis exhibet“.

Ita postquam Massilia ex operis initio evanuit, initium istud ad exemplum exordii Asini Luciani vel Metamorphoseon Apulei imaginari possumus. In quo Encolpius de origine sua et studiis litterariis nonnulla praefatus peregrinationis cupiditatem professus videtur. Ad domum relinquendam fortasse in somno a deo quodam monitus est (frg. XLIV), qui famam eius futuram iisdem terminis circumscripsit, inter quos Petronius (ad exemplum Hor. C. II 20, 4 sqq., III 30, 10 sq.) suum opus lectum iri speravit. Mentio maioris Ulixis optime quadrat cum fatiis Encolpii, quem ira dei persecuta est. — Voti explendi primam occasionem negotium quodam apud Licham Tarentinum explicandum ei fortasse dedit. Et ut Lucius ille Apuleianus Hypatis apud Milonem „nummatum et longe opulentum, verum extremae avaritiae et sordis infimae“ hominem primos casus amatorios cum ancilla Fotide expertus est, ita Encolpius a Lichae uxore seriem amorum incepit. Lucii Apuleiani narrationem cum legimus, saepe Encolpium Petronianum nos audire putamus ^{22a)}.

12. Qui Encolpium longum iter Massilia Crotonem per terras et maria facere iusserunt, non alia re permoti id admisisse videntur, quam ut XVI saltem libros, quorum XV et XVI in indice Traguriensi indicantur („fragmenta ex libro XV et XVI“), XIV (c. 20), Fulgentius (in cod. Paris, 7975) citat, aliquo argumento explere possent. Ipsa Cena Trimalchionis cum totum librum occupasse videatur, Le Coultre nostra capita 1—26 libro XIV attribuit, Cenam libro XV, reliqua libro XVI. Cenae autem ambitus cum sit 34 paginarum editionis Buecheleri (i. e. circa 1360 linearum), totum opus — 544 paginarum secundum Coultreum esse debuit. Largior Heinzeus fuit, qui opus circa 880 paginis aestimavit, sed eo monstro (Riesenwerk) in litteris antiquis singulari perterritus, excerpta servata inter sex libros (XIV—XX) distribuit, quae tertiam partem

^{22a)} Sever. Hammer, De amatoriiis Graec. fabulis observ., Charisteria Morawski I 1922, p. 88 sqq.

totius operis efficerent. Sed et id opus mole sua longissimam narrationem amatoriam, quae ex antiquitate ad nos pervenit, Heliodori Historias Aethiopicas superat.

Coram tanta mole Paratore²³⁾ indignatus exclamat: „En narrationem de casibus aliquot ganeonum maximae epopoeae historiae et cultus humanitatisque Romanorum, scilicet operi Liviano, parem!“ Quod ne concedat, excerpta non ex tribus solis libris, sed ex toto opere servata esse contendit, cuius ipsum initium ab excerptore neglectum sit ita, ut totum opus non plus quam V vel VI libros habuisse credat. Ad quod reconstituendum iudiciis in servatis excerptis trium librorum nobis occurrentibus si recte utamur, fore, ut reliquorum trium lineamenta recuperemus, sperat.

Paratoris exemplum secuti nos quoque illorum indiciorum observatione, quid antea narratum esset quidve excidisset statuere conati sumus, sed ultra Tarentum et Licham progredi necesse non erat. Qua ex reconstructione fabulae clare apparuit in ipsa fabulae inventione Petronium non valde desudasse, cum non solum furiosam aemulationem Gitonis amantium bis, immo ter repetiverit, sed etiam Aescylto remoto easdem partes apud Gitonem Eumolpo attribuerit. Nec minus manifestum factum est non fabulam ita neglectam, sed excursus illos satyricos auctori praecipue curae fuisse. Quae cum ita sint, errare eos putamus, qui credant fabulam exilem facile dilatari potuisse talibus narrationibus, ut fabula de matrona illa Ephesia, et ad Apulei exemplum provocant, qui ex aliquot libris „Asini“ Graeci undecim Latinos fecerit. Sed nec fragmenta servata „novellarum“ vestigia quaedam praeter matronam Ephesiam exhibent (de cuius ratione cum Lichae condicione coniuncta supra memoravimus), nec consilium Petronii eo tendebat, ut „novellarum“ varietate animos legentium oblectaret aut percuteret, sed potius ut ridendo mores castigaret.

Is igitur, quem reconstruximus narrationis trames, commode tribus libris capitur, quorum primus maximam iacturam fecit, secundus Cenam Trimalchionis fere integram servavit, tertius non tam magna detrimenta accepit, ut eorum, quae ab excerptore omissa sunt, argumenta facili coniectura re-

²³⁾ Introd. p. 131.

periri non possint. Ut igitur „Asinum“, qui sub Luciani nomine fertur, Petronii narratio ambitu triplo superat, ita Luciani „Vera Historia“ Asino adiuncta modum nanciscimur, quo integrum Petronii opus metiendum videtur.

Sed quid faciemus cum claris et firmis testimoniis, quibus l. XIV, XV, XVI indicantur? Fulgentio quidem, qui in cod. Paris. 7975 s. XI fragmentum VIII in libro XIV se repperisse tradit fidem iam Ernout denegavit, cuius rationem Paratore confirmavit. Numerus autem XVI librorum, in codice Tragurienti indicatus coniectura Paratoris²⁴⁾ explicari potest ita, ut credamus non solum Cenae Trimalchionis titulum iam inde ab initio datum esse, sed similiter aliis partibus narrationis, quae aliquid unum et totum continerent. Potuit igitur pars operis „Navigationis seu Procellae“ titulum habere, alia „Croton seu Heredipetae“ vocari alia „Eumolpus“ alia „Ascylos“. Et hunc quidem „Ascylos“ in Fulgentii verbis latere putamus (Vergil. contin. p. 156, Petr. fr. IX): „Unde et Petronius in Euscione ait: „Cerberus forensis erat causidicus“. Quid, quod in servatis Petronii excerptis Ascylos est, qui rustico tunicam suam cum aureis insutis fraude eripit et advocatos nocturnos eludit (15, 5). Inter eos advocatos c. 15 post sententiam 4 („nescio quis ex cocionibus... qui solebat aliquando etiam causas agere“ etc.) commodissime Fulgentii fragmentum, de Cerbero forensi causidico collocare possumus.

Viginti fere Petronii narrationes unius operis partes, in III libros distributos exemplo codicum Iuvenalis illustrare possumus, in quibus (ex. gr. in Pithoeano) sedecim satirae in V libros divisae sunt ita, ut longissima sexta totum librum secundum expleat, reliquae aut quinae aut ternae aut quaternae libros I, III, IV, V efficiant. Quam distributionem ambitu voluminis circumscriptam esse post Birtii curas non est, cur repetamus. Idem in Petronii partibus inter tres libros distribuendis valuisse manifestum est.

In eis, quae adhuc disputavimus, titulum operis Petronii evitavimus, qui solum in excerptorum codice Parisino 8049 s. XII (P) „*satirarum liber*“ sonat, quamquam et hic in margine scriptum est: „Petroni Arbitri Affranii *Satirici liber*“, ut

²⁴⁾ Introd. p. 138 sq.

in codice Leidensi Q 61, XVI (L) et Parisino 6842 D, p. XII (R). „Petronii Arbitri *Satyri*“ fragmenta laudantur in cod. Traguriensi (Paris. 7989, s. XV, (A), cum cod. Bernensis, (B) et Florentinus, (D) Petronii Arbitri *Satiricon* exhibeant. Hic quidem titulus Ernoutio placuit, ut in Gallia antiquitus acceptus, et Paratorem ferventem nactus est defensorem, qui tamen opinionem Ernoutii de hybrida vocis formatione (satura, satira + ισος) impugnat et mera Graeca Σατυρικά accipit, quibus obscenum libri argumentum indicari vult. Sed si id argumentum Priapicum in fronte libri commendari debuit, fortasse cum Koppio²⁵⁾ ad glossas recurrendum est, quarum lectio *satirigon* idem valet ac *satyrion*, satyrii autem seu saturei in narratione de Quartilla (a c. 20) et in fragmento c. 8, 4 peculiaris est usus.

Qui ipso titulo operis argumentum obscenum extollit, Hector Paratore, idem eius consilium satiricum fere reducere conatur. Cui ne ea, quae in cursu narrationis restituendo observavimus, repetamus, I. H. Ursini²⁶⁾ verba in memoriam revocamus: „Tempora illa si quis conferat cum hac Satyra, non negabit: Servi, fortuna manu ducente, qui cretatos in urbem pedes intulerunt, mox eo evecti sunt, ut dominarentur dominis suis. Opes e divite illius cornu non modio, sed trimodio affusae. Tum luxus insolens et perdendi pariter pereundi-que libido... Stabat et obmutuerat eloquentia, iacebant ingenuae artes. Haec per μίμησιν si non reprehendit, ridendo dicere verum amans Petronius, tamen potuit et vix aliter aut magis festive potuit... Eadem omnia eiusdem aevi docti... et satyrici poetae reprehenderunt“. Illa reprehensio per μίμησιν temporibus nostris narrationibus ad vitae exemplum expressis (realistischer Roman) perficitur. Inter quas quominus Petronii opus ponamus, ipso caractere parodistico prohibemur, quem ut apte induceret, scriptor adulescentem litteratum fame et libidine agitatam cum comitibus eiusdem farinae peregrinari iussit ipsumque casus suos narrare, non tam a Fortuna quam a Priapo et Mercurio directas. Ex eo quidem semine omnis fabularum de veteratoribus (novela picaresca, Schelmenroman) stirps orta est, quarum agmen, usque hodie vicens,

²⁵⁾ In Introd. Paratoris p. 110 adn. 1.

²⁶⁾ Apud Burmannum II p. 405.

Lazarillus Formesius (1554) Mendosae ducit. Deorum interventione vita ganeonum poetarum portentis similis fit, quae cum ab ipso scriptore cum facetissima dissimulatione tractentur, festivitas illa et venustas nascitur, qua parem Petronius in litteris Latinis non habet. Qui cum munus aulicum „a voluptatibus“ a Tiberio institutum (Suet. Tib. 42 sqq.) in Neronis aula gereret et „scientia voluptatum“ potiore Tigellino se praestaret, a Tacito (Ann. 16, 18, 3), cum cognomine eius ludente, „elegantiae arbiter“ appellatus est. Non solum elegantiae, sed etiam dedecoris, indignitatis, nequitiae scientia eum instructum fuisse, *Satirae* eius documento sunt.

AVARITIA QUATENUS ANTIQUITUS DEPRE- HENDATUR

scripsit

JÓZEF DZIECH

Noviciae mundi effigiei, secundum novellas illas ratiocinationes Einsteinianas — post emeritam labentium saeculorum imagunculam Newtonianam — adeo transformatae, aureola insuper appingeretur mortalium facies perinde migrantium, siquidem aliquantisper interquiesceret ista horrida perennis avaritiae vorago, unde iam ante ordinatum gentium Apostolum prisci sapientes, sub utroque Phoebo contionabundi, omnivaga malorum primordia emanare sanequam consonantes testificantur: namque a Herculis columnis usque ad Gangen talia resonare non dumtaxat ista dulcissima Romana et Graeca, verum adeo mirifica illa totius Orientis testantur documenta. Iam enim casus ille Ptah-hotep, inclutissimus Aegyptiorum antistes, qui viguisse fertur circiter annum 2600 a. Chr. n.¹⁾, letiferam habendi cupidinem velis remisque devitandam statuit. Haud absimili ratiocinatione nituntur perennia Indorum documenta, velut Mahâbhârata, Ramayana, Pañcatantra, Hitopadeśa, Subhâsitârnavâ, Brâhmadharma id genus alia numero carentia, ubi avaritiae in deletricem mortalium abiturae solito expressiora promuntur exempla. Quare forsitan grandiferum tantulae morae dispendium esse videatur philosophari ac ratiocinari, quatenus cupiditas ab antiquis deprehendatur auctoribus. Ita primum de avaritia, quoad ipsa discriminatur intra priscas alertium investigatorum officinas, dein de correctoribus avaritiam relegantibus, tum de avaritia omniparante malorum, postremo de versicoloribus avaritiae spectaculis haec mihi, quantulacumque erit, impraesentiarum pangitur lucubratiuncula.

Primum omnium iuvat reminisci omnivola mortalium conamina reliquis intermixta affectibus tritius quidem antiquitus declamata esse. Quid? quod istic nil fere fuisse videtur antiquius illo certamine, ubi innumerae animi perturbationes, ratio-

¹⁾ Cf. H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder zum alten Testamente I* (Tübingen 1909), p. 201.

nis vigore in infirmantes²⁾, adeo in desperatos morbos aegrotationesque gliscentes transformantur. Verum ne verba dare pseudolus videar legentibus, allaturus equidem sum perquam luculentum Ciceronis disputantis exemplum, unde sanequam liquet imprimis a Stoicis talia ἀρωσθήματα atque νοσήματα solito tritius decantata esse³⁾. Ac si circumspiciam singula talium perturbationum genera⁴⁾ generumque species versicolores, unde tantae mortalibus tendantur insidiae, haud sciam an concedam non dumtaxat aegritudini leniendae metuique minuendo priscos incubuisse correctores, verum potius tollendis illis morbis fine carentibus, qui videlicet iam laborante ratione ex lubrico exoriantur⁵⁾.

Iam inter species lubricitatis percrebrescentes⁶⁾ quatenus impugnetur insanus amor habendi, si plenius coner demonstrare, nec mensuram nec finem tantae materiei lucubrandae reperiam. Quid hic igitur moliar? Quod patrare haud valeo, denegare vix audeo. Ita sane tritiores illos amplectar locos consono correctorum ore concelebratos, unde promuntur venustiora posteriorum auctorum deverticula numero carentia: quocumque me vertero, alia aliis luculentiora cerno exemplaria, iam inde antiquitus sescentiens declamata. Quae si ferreus praeterlabar, vereor ne praefracrior esse videar venustissimae rei scrutator; sin vero tanta tantulus rimari accingar miracula, haud sciam an desperatus evadam ratiocinator conaminum fine carentium, ubi equidem in cassum nitar subducere calculos laborantes.

Ceterum a re proposita seiunctum esse videtur morosius anquirere ac ratiocinari, quatenus talia subtilius discrimi-

²⁾ Cf. e. g. L. Sternbach, *Excerpta Parisina* (Cracoviae 1893) 22 (p. 70): ἐπισκοπεῖ τῷ μὲν ἡλίῳ πολλὰκις τὰ νέφη, τῷ δὲ λογισμῷ τὰ πάθη.

³⁾ = Cic. Tusc. disp. 4, 10, 23: „Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur verborum animi similitudo“.

⁴⁾ Cf. e. g. I. Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta*, vol. I (Lipsiae 1903) p. 51, 211, ubi Zeno proponit τῶν παθῶν τὰ ἀνωτάτω... γένη τέτταρα, λύπην, φόβον, ἐπιθυμίαν, ἡδονήν.

⁵⁾ Cf. e. g. Basil. ep. 2, 2, ubi inter τοβόλα τῆς ψυχῆς κατὰ cum maxime numerantur λυσσώδεις ἐπιθυμίαι... ἐπιθυμίαι καὶ ἔργα καὶ φόβοι καὶ λῦπαι.

⁶⁾ Interlucent istic e. g.:

1. ἐρώτων δεσποτεία: = Liban. or. 25, 26.

2. φιλαυτία: cf. e. g. Philo, de posteritate Caini 53, 180.

nentur intra nostratia alertium psychologorum umbracula, innumeris labentium saeculorum experimentis cumulatissima, ubi forsitan omnivola mortalium conamina seiuncta diducantur a reliquis mentis affectibus: hoc, de quo agitur impraesentiarum, nequaquam relinquitur ambifarium, quin mihimet ipsi observanda sint elementa illa iam antiquitus coalescentia, quae temere diduci minus queant, quamvis in morosiores novellae psychologiae regulas ad amussim vix quadrent exacta; quae tamen apud barbatos cascae prudentiae opifices iunctiora haberi vix abnuerim, sescentis introspectis deverticulis, ubi omnivola conamina versicoloribus affectibus immisceantur. Iam istud scilicet inter cassas migret quaestiunculas, utrum istic recentioribus acriculis, nimirum penetraturis ad limites mundi, an potius illis priscae sapientiae cultoribus mortalia dumtaxat rimantibus, palma deferenda esse videatur: hoc, de quo egomet continuo digladior, iamiam constabit illos priscos prudentiae antistites, honestatis desiderio ablatos, primores viguisse cupiditatis versicoloris⁷⁾ oppugnatores, qui tanta quaestione auspicatius incohanda mirifice demeriti esse videantur.

Restat, ut percenseam admiranda iudicia correctorum, avaritiam consona voce describentium ac relegantium. Quarum descriptionum sane primigeniam esse crediderim imaginem cupidinis mensura carentis: unde quidem Bharttrhari, inclutissimus ille Indorum vates lyricus, qui de vita migrasse fertur medio ferme septimo saeculo post Christum

3. ἀπληστία: cf. e. g. J. Hemelrijk, Πενία εν πλοῦτος (Amsterdam 1295) p. 111.

4. φιλοδοξία: cf. e. g. Origen, Περὶ εὐχῆς 19, 2.

5. λόσσα φιλαρχίας τε καὶ μοναρχίας = Gregor. Nazianz. carm. II s. I 11, 1556 (= Migne 37, col. 1137 A).

6. φηλθδονία: cf. e. g. K. Joël, Der echte und der Xenophontische Sokrates II (Berlin 1901), p. 579.

7) Internoscebantur illic e. g.:

1. ἀμετρία: cf. e. g. K. Joël, op. I. II 679.

2. ἀπληστία: cf. e. g. Gregor. Nazianz. or. 16, 19 (= Migne 35, col. 961 A).

3. πλεονεξία: cf. e. g. J. Hemelrijk, op. I. pp. 111, 120, 147.

4. αἰσχροκέρδεια: cf. e. g. T. Sinko, O t. zw. diatrybie cyniczno-stoickiej [= Eos XXI (Leopoli 1917)] p. 50.

5. φλοκέρδεια: cf. e. g. G. A. Gerhard, Phoinix von Kolophon (Leipzig-Berlin 1900) pp. 75, 76, 158, 261.

6. φιλαρχία: cf. e. g. K. Joël, op. I. II 788.

7. φιλοπλουστία: cf. e. g. J. Seidel, Vestigia diatribae, qualia reperiuntur in aliquot Plutarchi scriptis moralibus (Vratislaviae 1906), p. 46.

natum⁸⁾, apud regulum nescio quem optimum iure contionatur ex tanto mortalium numero degere neminem, qui ad finem cupidinis — circumvagae oceani instar mensura carentis — tandem aliquando penetrare valeat⁹⁾. Quae opinio quam pridem iam ante Christum natum invaluerit, solito evidentius Mahābhārata testificatur, ubi cupiditati fine carenti summum opponitur bonum tranquillitate animi cumulatam, quod gazarum loco amplectantur degentes Indorum sapientes¹⁰⁾. Haud absimili ratione tractatur tritissima Graecorum ἀμυστία, quam quidem iam inde a Midiae tempestate gliscentem, quanta indignatione damnaverint correctores posteriores, immensum est demonstrare¹¹⁾.

In cupidinem mensura carentem, quatenus quadrent istinc oriundi dolores immensum gliscentes, supervacaneum est demirari, praesertim cum talia a summis adamata referantur auctoribus. Quos quidem dolores continuos iam antiquitus cognitissimos fuisse priscis prudentiae cultoribus demonstrare videtur mirifica illa Hitopadesa, ubi increbrescat proverbio non dumtaxat rationem laborare invalescente cupidine, verum adeo horrificam sitim gliscere perennem¹²⁾, qua mortales nimirum degentes aequae ac defuncti usque quaque torqueantur. Eodem vergit haud paenitendum Graecorum iudicium luculentissimis comprobatur testimoniis, ubi avarus perenni siti correptus dolores perpetitur fine carentes: quam sitim ipsis potionibus nequitquam restingui, verum adeo cumulari

8. φιλοχρηματία = φιλοχρημοσύνη: cf. e. g. K. Joël, op. l. II 145, 679.

9. ἐπιθυμία πῖθος ἀπλήρωτος = Gregor. Nysseni or. fun. de Placilla (= Migne 46: c. 889 A).

10) Cf. A. Gawroński, Między Wschodem a Zachodem [= Przegląd współczesny Nr. 26 (Kraków 1924)] pp. 321—322.

11) = bhartṛhārī nīśātaka 1, 69 (rec. Bohlen) s. B.

12) E. g. mahābhārata 3, 92 s. B.:

anto nāsti pipāsāyāḥ samtoṣaḥ paramām sukham
tasmātsamtoṣameveha dhanam paśyanti paṇḍitāḥ

11) Cf. e. g. Lucian. Dial. mort. 2, 1; De mere. cond. 20; Apolog. 1; Liban. or. 25, 25; Gnomologium Vaticanum (ed. L. Sternbach, Wiener Studien 1887—1889) 181; R. Helm, Lucian und Menipp (Leipzig—Berlin 1906), pp. 55, 197, 198; K. Joël, op. l. II 679; G. A. Gerhard, op. l. p. 25.

12) = hitopadeśa 1, 133 (rec. Schlegel) s. B.:

lobgena buddhiścalati lobho janayate tṛṣṇā
tṛṣṇāto duḥkhamāpnoti paratreha cā mānavaḥ

solito ardentius declamant correctores, a prisca tempestate usque ad postumam antiquitatis prolem Christianam pertinentes¹³). Iam enim antiquitus invaluisse videtur horrida illa ἀπληστία, quae nullis quidem expleri queat suppetiis quamvis multiplicatis: unde iam ante Bionis tempestatem exorta esse videtur inclutissima illa avari cum hydropico contentio¹⁴), quam videlicet Bionis auctoritate cumulatam perquam lubentes amplectuntur auctores posteriores¹⁵), quod sane colligitur e celeberrimo Teletis testimonio¹⁶).

Restat, uti circumspectum, quatenus tanta ἀπληστία, quamlibet degendi rationem pessum data, mortalium mortuorumque deletrix usquequaque videatur grassari. Quam nimirum multiformem mortalium perturbatricem divinitus perspexisse fertur Bhartrhari, quippe qui nullis insuper aliis perturbationibus ibi opus esse contionetur, ubi avaritia invaluerit¹⁷). Verum iam pridem talia, Indorum sapientibus cognitissima, mirifice explicuerat Mahābhārata, ubi videlicet letiferae percensentur perturbatrices avaritia oriundae, velut iracundia, appetentia, caecitas, praestigiae, vanitas, arrogantia, interitus¹⁸). Haud absimilem sententiam cumulatam exhibet Hitopadeśa, unde pernotescit ita scilicet iracundiam, appetentiam, caecitatem, interitionem emanare ex avaritia, ut ipsa reapse omni

¹³) Cf. e. g. Gregor. Nazianz. or. 7, 20 (= Migne 35: c. 780 C), ubi reprehenditur ἡ τοῦ πλουτεῖν νόσος, ὅρον τοῦ δεῖσθαι πλείονος οὐκ ἔχουσα, ἀλλὰ τὸ ποτὶν αἰεὶ δίψους ἔτι ποιομένη φάρμακον. Neque discolori ratione nititur τὸ καταγεῖλαι τῶν ἔχοντων ὥς αἰεὶ μὲν πτωμένων, αἰεὶ δὲ πενομένων τῷ δεῖσθαι τοῦ πλείονος καὶ πινόντων, ἵνα πλέον διψήσωσιν = Gregor. Nazianz. or. 26, 11 (= Migne 36: c. 1244 B).

¹⁴) Cf. Teletis reliquiae (rec. O. Hense, Ed. II. Tubingae 1909, Proleg. p. 48).

¹⁵) Cf. e. g. L. Sternbach, Excerpta Parisina 86 (p. 74); Horat. carm. 2, 2, 13 sqq.; epist. 2, 2, 146—148; Gregor. Nazianz. carm. I s. II 10, 343—446 (= Migne 37: 712 A), ubi πλοῦτος = γαστρός τις ὄγκος ὑδέρου πεπληγμένος.

¹⁶) = Telet. rel. περὶ πενίας καὶ πλοῦτος p. 39 (Hense): ... μὴ χρήματα αὐτῷ ζητεῖτω. ὅμοιον γάρ, φησὶν ὁ Βίων, ὥς εἴ τις τὸν ὑδραπικὸν βουλόμενος παῖσα τοῦ δίψους, τὴν μὲν ὑδρωπα μὴ θεραπεῖοι, κρήνας δὲ καὶ ποταμοὺς αὐτῷ παρασκευάζοι. ἐκείνός τε γὰρ ἂν πρότερον πίνων διαρραγεῖν ἢ παύσαιτο τοῦ δίψους...

¹⁷) = bhartṛharī nitīśataka 2, 45 s. B.

¹⁸) = mahābhārata 12, 5880 s. B.

parens malorum exoriatur¹⁹⁾. Neque absona spargentes contionantur Graecorum antistites, iam ante ordinatum gentium Apostolum vigentes, quippe qui avaritiam protinus omniparentem malorum nuncupaverint²⁰⁾. Iam istud inter vixdum iudicatos migret rumusculos, utrum istic Bioni²¹⁾, an Democrito²²⁾, an alii auctori, tantae sententiae opifici, palma reservanda esse videatur: hoc de quo agitur impraesentiarum, iamiam constabit illos Indorum Graecorumque sapientes, tam concolorem fundentes loquelam, nil ferme antiquius habere, quam uti manifestius insanam illam praemonstrent molem, unde omnium vitiorum elementa exoriantur. Quae quidem sententia, in proverbiorum consuetudinem migratura, mirum quantum arridebat ordinato gentium Apostolo contionabundo radicem omnium malorum esse cupiditatem²³⁾, unde dolores multi nasci videantur; quae loquela, sanequam adamata a Christianis Paulum Apostolum adorantibus, in venustissimis correctorum deverticulis numeranda esse videtur²⁴⁾.

Quam equidem vellem meo responsurus proposito tantae omniparenti malorum innumera appingere vitia, istinc nascentia. Quocumque respexero, alia aliis cumulationora cerno spectacula cupidinis, quamlibet degendi rationem pessum daturae. Quo manifestius tamen probetur illud, quod proposuerat Vânarâstaka, cupidine videlicet funditus everti omnem

¹⁹⁾ = *hltopadeśa* 1, 24:

lobhātkrodhaḥ prabhavati lobhātkāmaḥ prajāyate
lobhānmohaśca nāśaśca lobhaḥ pādasya kīraṇam

²⁰⁾ Recurrit istic:

1. *φιλαργγρία* = *μετρίπολις πάντων τῶν κακῶν*: cf. e. g. F. Mullachius, *Fragmenta Philosophorum Graecorum II* (Parisils 1867) p. 316, 168.

2. *φιλαργγρία* = *ἀνρόπολις τῆς κακίας*: cf. e. g. Clem. Paedag. II 3 39, 3 (rec. Stählin).

3. *φιλαργγρία* = *κεφάλῃ τῶν κακῶν*: cf. e. g. Ioan. Chrys. adv. oppugn. vit. mon. 3, 6.

²¹⁾ Cf. Teletis rel. Proleg. p. 52 (rec. Hense): *Βίων ὁ σοφιστῆς τὴν φιλαργγρίαν μετρίπολιν ἔλεγε πάσης κακίας εἶναι...*

²²⁾ Cf. L. Sternbach, *Appendix gnomica* (Cracoviae 1893) 47 (p. 37): *Δημόκριτος τὴν φιλαργγρίαν ἔφη μετρίπολιν πάσης κακίας εἶναι.*

²³⁾ = 1 Tim. 6, 10: *ρίζα γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἐστὶν ἡ φιλαργγρία.*

²⁴⁾ Cf. e. g. Gregor. Nyssen. de hominis opificio 20: 1, c. 200 A (*ρίζα πάντων τῶν κακῶν ἡ φιλαργγρία γίνεται*); Greg. Nyssen. in Ecclesiasten hom. 4: 1, c. 668 B; ibd. c. 673 B; Basil. Magni ep. 53, 2; Ioan. Chrys. adv. oppugn. vit. monast. 3, 6.

mortalium felicitatem²⁵⁾, unde appositiora promantur argumenta, quam ex illis priscis avaritiae notionibus, ubi ad incitas nimirum redigantur mortales amore habendi insanientes; quas inter notiones locum sane principem obtinere videtur letifera illa Midae ἀμετρία a caelestibus punita, quam quatenus indigentur correctores antiquitus vigentes, tritissimis quidem cognoscitur locis²⁶⁾, unde, etiam Christiani contionabundi talia mutuuntur exempla²⁷⁾. Haud absimili ratione describitur detestanda illa Alcmaeonis incontinentia a barbaris irrisa²⁸⁾. Quid? quod ἀπληστία in mortalium delettricem abitura iam inde antiquitus plerumque adeo cumulatur, uti continuo excitare videatur mala fine carentia, quibus mortales degentes crudelius exerceantur: quod quidem auspicius proponit Mahābhārata, ubi percentur dolores graviores, quos avari et sibi et aliis mortalibus infensi commoveant, cum non duntaxat ipsi quidem indolentes aurum conquirant, asservent, amittant, verum adeo pecuniae desiderio protinus ablati ad caedes ac parricidia patranda impii accingantur²⁹⁾. Haud absimilia contionantur indignabundi Graecorum correctores declamantes

²⁵⁾ = vāuarāṣṭaka 4. Cf. insuper e. g. brāhmadharma 2, 10 2 s. B.

²⁶⁾ Cf. e. g. Mullach. op. l. II 326, 276; Gnomol. Vatic. 181; Lucian. dial. mort. 2, 1; de merc. cond. 20; apolog. 1; R. Helm, op. l. pp. 55, 197, 198.

²⁷⁾ Cf. e. g. Clem. Paedag. 3, 2, 10, 2. Ceterum primas deferre videtur Gregorius Nazianzenus contionabundus:

Μὴδ' ἄρ' αἰτέησαντι πάντα χρυσίου
πλήρη γενέσθαι, τῆς ἀμετρίας δίκην
θεὸς διδωσιν ὅνπερ ἤϊστο τοχεῖν
ὁ χρυσὸς ἦν ἄβρωτος· ὅς δ' εἶχεν, νέκως = carm I s. II 10, 408—
411 (= Migne 37: cc. 709 A). Cf. insuper carm. I s. II 28.
148—150 (= Migne 87: c. 867 A); carm. II s. I 88, 13—17
(= Migne 47: c. 1436 A); or, 43, 21 (= Migne 36: c. 524 B):

²⁸⁾ Cf. e. g. Gregor. Nazianz. carm. I s. II 10, 194 sqq. (= Migne 37 c. 701 A, 702 A):

Ἀλκμαίωνος δὲ τίς τόδ' αἰνέσει ποτέ
· · · · ·
· · · · ·
πλήρας δὲ κόλπους, καὶ γνάθους, καὶ τὴν κόμην
θεὸς χρυσόπαστον (τῆς ἀμετρίας ὄχη!)
προσῆλθε Λοδοῖς πλοῦσιος γελώμενος.

²⁹⁾ = mahābhārata 3, 89, 90 s. B.

contra cupidinem mortalium delettricem, unde continuo exoriantur mala numero carentia, velut bella, caedes, rapinae, discidia, id genus aliae noxae ingravescentes, quibus nil perniciosius esse videtur mortalium societati³⁰⁾: quam declamandi rationem solito lubentius amplectuntur auctores Christiani vestigiis Graecorum insistentes³¹⁾.

Iam nihil impervium fore mortalibus, nimirum pecuniam terrigenae nummos desiderantes vel intra sepulcreta ingrediuntur atque adeo e natali solo migraturi suos parentes deserunt omnium egenos³²⁾. Neque absimili ratione plerumque a Graecis auctoribus describuntur avari lucri desiderio videlicet omnia audentes, unde et sibi et aliis mortalibus exitium accelerare videantur. Ita saepenumero memorantur mercatores ob lucri spem patriam linquentes ac maria ultima penetrantes, ubi naufragio facto una cum fortunis ipsi pessum eunt³³⁾. Ceterum quatenus avari progredi audeant, unde manifestius deprehendatur, quam ex insatiabili cupidine effossorum intra sepulcreta grassantium³⁴⁾; quos quidem grassatores cum prisca tempestate impugnatos, tum praecipue a Christianis correctoribus amarius acclamatos esse testificantur auctorum deverticula fine carentia³⁵⁾. Nec vero delirasse antiquos auctores talia referentes sanequam immanes etiamnunc demonstrant latrun-

³⁰⁾ Cf. e. g. Liban. Progymn. Vitup. 5, 4, ubi πλοῦτος... πολέμος ἔτεκεν... ληστείας ἐποίησε...

³¹⁾ Cf. e. g. illud Gregorii Nazianzeni: χρυσὸς ἐθῆξε μάχαιραν ἐπ' ἀνδράσι... = carm. II s. II Epigr. 80, 3 (= Migne 38: c. 122 A); Append. op. s. Basil. M. Sermo V de divitiis et paupertate 3, ubi damnatur πλοῦτος, ἡ τοῦ πολέμου ὑπόθεσις, δι' ὃν ἀκονᾷται ξίφος, δι' ὃν συγγενεῖς ἀγνοοῦσι τὴν φρίκην, καὶ ἀδελφοὶ κατ' ἀλλήλων φονικὸν βλέπουσιν.

³²⁾ = pañcatantra 1, 9 s. B.

arthārthī jīvaloko 'yaṃ śmaśānamapi sevate
janitāramapi tyaktva niḥsvaṃ gacchati dūrataḥ

³³⁾ Cf. e. g. Nazianz. carm. II s. II Epigr. 80, 4—4 (= Migne 38: c. 122 A):

. χρυσὸς ἄπληστον
κόμασι χειμερίσις ὤλεσε ναυσιάτην.

³⁴⁾ Cf. e. g. Liban. Progymn. 12: ... οἱ δὲ θήκας κινεῶντες καὶ ταφούς ἀνορύττοντες πόθεν ἐπὶ τὰ τοιαῦτα τολμᾶν ὁρμῶνται; ἀπὸ τοῦ περὶ χρήματα μεμνημένοι

³⁵⁾ Primas deferre ausim Gregorio Nazianzeno contionabundo:

culi, qui scilicet adeo sepulcreta rimentur, uti vel arcas effodiant, unde ornamenta defunctorum contra ius fasque gestiant auferre³⁶⁾: ita solito manifestius evinci videtur illud, quod olim divinitus praemonuerat mirifica Hitopadeśa³⁷⁾, prae fractos nebulones, cupidine protinus ablatos, omnia divina humanaque iura calcaturos esse.

Ceterum circumspectis gravissimis locis auctorum avaritiam convincentium, iuvat protinus contrahere vela. Verum priusquam hanc sisto dexteram deposituram stilum, vix queo praeterlabi istum admirandum concentum sapientium sub utroque Phoebō vigentium, qui tantam omniparentem malorum sane consonates deprehendere videntur. Neque citra fidem talia cecinisse antiquos correctores satius liquet, dum perennis cupidinis horrida propago vigilantius circumspiciatur. Quod quo promptius evincatur, unde efficaciora eliciantur argumenta, quam ex innumeris istis spectaculis avaritiae, quae quidem etiam nunc per orbem adeo saeviat, uti nulli fere parcat homullo quamvis misello, nedum alii animanti quamvis innoxio: quod propalam nuper testificatus est lepusculus ille tenellulus, per plateas Posnanienses errabundus, qui tandem in angiportu Kantacino ab inglorio atque avaro copone correptus ac neci datus est, nimirum in cassum reclamante corona popularium, nequiquam deprecantium, ne misellum animalculum festo die dominico (= 11. 11. 1934) contra ius fasque per dolum interciperetur³⁸⁾. Iam quotiens praecipitant praedabundi homunculi, cum omnia audentes pecuniam undique congerunt, congestam trepidantes asservant, asservatam derepente amittunt indolentes! Quotiens vero bellis, caedibus, rapinis, discidiis, ruinis numero carentes exercentur homuncio-

1. και με χρυσος επερσε μεγαν περικαλλεα τμβον

επισθεις. Χρυσου δευτερ' απαντ' αδικαις = carm. II s. II Epigr. 80, 5—6 (= Migne 38: c. 122 A).

2. . . . χρυσου διζητορες ανδρες

ηδη και νεκρων χρυσολογοις κινειν = carm. II s. II Epigr. 92, 5—6 (= Migne 38: c. 127 A).

³⁶⁾ Cf. e. g. Express Poranny Nr. 116 (28. 4. 1935), p. 1 („Cmentarni rabusie... rozbili trumnę w poszukiwaniu skarbów).

³⁷⁾ = *hitopadeśa* 4, 55 s. B.

³⁸⁾ Cf. Przegląd Codzienny Nr. 312 (12. 11. 1934). p. 4 („Zając na ulicach miasta“).

nes ob insanam habendi cupidinem! Quotiens adeo consanguinitate propinqui, nimio auri desiderio protinus ablati, contra ius fasque dolo grassantur adeoque ad caedes ac parricidia patranda nefarii accinguntur, dum votis potiuntur avaritia oriundis! Ita adhuc nostratium correctorum experimentis cognita atque cumulata durant durabuntque mirifica ista documenta cascorum sapientium, divinitus revelantium perennem illam omniparentem malorum, unde quidem tantus orbis terrarum etiamnunc solito gravius laborare videtur.

ŹRÓDŁA I CZYNNIKI INSPIRACYJNE *QUO VADIS* SIENKIEWICZA

napisał

STANISŁAW PILCH

(c. d.)

Pewne szczegóły poddała Sienkiewiczowi, także o Tacyta oparta, ale już zapomniana powieść *Szczęsnego Morawskiego: Po jantar (bursztyn), wyprawa rzymska do ujścia Wisły z rozkazu Cezara Nerona* (Kraków 1894; zwrócił mi na nią uwagę J. Birkenmajer). Jak w *Quo vadis*, tak i tu lud germański Chatti nazywa się Kattami (s. 173, 183), na wzór języka francuskiego. Występują tu słowiańscy Ligowie, zwani także Lechami lub Lachami (również: Liegami lub Polekami) od 'lecha' = grzęda (s. 92, 163). Według autora Ligami „Łotwa... zwie Lechów z równin, bo *ligus* znaczy u nich kraj równy, a *lauka* pole“. Autor wywodzi bardzo wiele nazw na obszarze Polski z języka fenickiego, przyjmując na ziemiach polskich panowanie Punów czyli Fenicjan, ustępujących przed potęgą Rzymu i ustalających 'ceste' kupiecką do wybrzeża jantarowego. W powieści występują także pierwsi wyznawcy Chrestosa.

Sienkiewicz czytywał także i cenił odpowiednio rzymsko-chrześcijańskie powieści Teodora Jeske-Choińskiego *Gasnące słońce* (2 tomy, Warszawa 1895) i *Ostatni Rzymianie* (Warszawa 1897, 2 t.). Wiadomość o tem przekazał nam F. Hoesick w *Pismach zbiorowych* (t. VII: *Książki i ludzie, Feljetony literackie*, serja II: *Rzeczy polskie*, Warszawa 1933) w feljetonie: *Nowa książka o Sienkiewiczu* (omawia Stan. Lama: *H. S. Cechy i elementy twórczości*, Poznań-Warszawa 1924). Na s. 198 n. tak pisze: „Przyszedłszy raz w Zakopanem do cukierni Skowrońskiego, zastałem Sienkiewicza na werandzie, czytającego najświeższy odcinek *Ostatnich Rzymian* Choińskiego. Gdym zauważył, że być tak publicznie czytany przez twórcę *Quo vadis* jest dla autora ogromną reklamą, usłyszałem w odpowiedzi, że powieści rzymskie Choińskiego lekceważy się całkiem niesłusznie, bo jeśli chodzi o napięcie dramatyczne, to są w nich rzeczy i pomysły, naprawdę godne pozazdrosczenia“.

Ale pomysł Sienkiewicza jest od tych wszystkich powieści o wiele rozleglejszy, tło zakreślone szerzej, akcja o napięciu dramatycznym przykuwa wprost uwagę czytelnika od początku do końca.

Lecz autor *Quo vadis* nie poprzestał na studjowaniu starożytnych źródeł, wskazanych w *Caprei i Romie*, jak Tacyta, Swetonjusza, Filona i w. i., które omówiłem w wymienionej rozprawie o Kraszewskim. Przy kreśleniu obrazów prześladowania chrześcijan za Nerona korzystał także z Minucjusza Feliksa, apologety chrześcijańskiego (z końca II w. po Chr.), który w dialogu *Octavius*¹²⁾ odpierał zręcznie zarzuty, chrześcijanom wytaczane, oraz z francuskiego przekładu Euzebjusza z Cezarei w Palestynie (na przełomie III w. na IV), ojca historii kościelnej, którą nakreślił do r. 324 w 10 księgach swej *ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ*. Przeglądał również kilka powieści francuskich, opisujących czasy Nerona, nadto przestudjował dzieło E. Renana o Neronie *L'Antéchrist* (Paris 1873). W niem znalazł obraz Petronjusza, skreślony w odmiennych nieco barwach od tacytowskiego (*Ann.* XVI 17—18). Z wielkiej liczby uczonych, których dzieła czytał dla poznania kultury starożytnej, wymieniony jest w liście do estetyka francuskiego, Boyer d'Agen, Gaston Boissier, świetny stylista i wielki znawca literatury rzymskiej, którego dzieło o Tacycie przyswoił w przekładzie polskim F. Mirandola (Lwów 1907, z wyd. I).

VI.

W życiu i twórczości Sienkiewicza wielką rolę odgrywała przyjaźń z wielu uczonymi, literatami i artystami, w Warszawie i w Krakowie, od których przyjmował wszelkie rady i wskazówki, z którymi wymieniał chętnie zdania zarówno listownie, jak i w rozmowach. Takie dysputy w gronie przyjaciół¹³⁾

¹²⁾ Por. A. Miodoński „*Quo vadis*“ Sienkiewicza i Minucjusza Feliksa „*Octavius*“, *Przegląd Powszechny* 1904, czerwiec.

¹³⁾ O wymianie myśli w gronie przyjaciół, o pracach i planach Sienkiewicza, przekazał wiele godnych uwagi wiadomości w swoich pismach F. Hoesick. W feljetonie: *Nowa książka o Sienkiewiczu* (prze-drukowanym w VII tomie Pism zbiorowych pt.: *Książki i ludzie. Feljetyony literackie*. Serja II: *Rzeczy polskie*. Warszawa 1933, s. 191 n.), tak pisze: „Dla kogoś, co miał to szczęście, że go z Sienkiewiczem przez długie lata łączyła bliższa i zażyłsza znajomość, jest książka ta (tj.

mogły nieraz oddziaływać zapładniając na jego wyobraźnię. Tak było również w okresie powstawania 'powieści z czasów Nerona'. To też możnaby do niej zastosować słowa, jakich Mickiewicz użył o swej epopei (*Epilog do „Pana Tadeusza“* 100 n.):

I przyjaciele wtenczas pomogli rozmowie
I do piosnki rzucali mnie słowo po słowie...

Lubił w gronie przyjaciół i znajomych opowiadać o swoich podróżach po ziemiach starego i nowego ładu lub dysputować o zagadnieniach z dziedziny historii i filologii, gdyż te przedmioty studjował z zamiłowaniem w warszawskiej Szkole Głównej i dzięki świetnym profesorom zdobył w obu przedmiotach niemałą wiedzę. Od pracy naukowej, której początkowo zamierzał się oddać, odwiodły go stosunki, panujące po r. 1869 w zrusyfikowanej wszechnicy i w szkolnictwie warszawskim, nadto pogorszenie się warunków materialnych rodziny i wynikająca stąd konieczność szukania doraźnych zarobków w korepetycjach i pracy dziennikarskiej, co nie pozwoliło mu nawet pozdawać wszystkich egzaminów. Lecz pomimo to późniejszy członek czynny Akademii Umiejętności w Krakowie¹⁴⁾ i honorowy doktor Uniwersytetu Jagiellońskiego¹⁵⁾ nie zerwał nigdy związku z nauką, zwłaszcza w za-

Stanisława Lama: *Henryk Sienkiewicz. Cechy i elementy twórczości*. Poznań-Warszawa 1924) na niejednej stronie żywym przypomnieniem wielu z autorem *Krzyżaków* rozmów, wyjaśniających w sposób niezawodny różne momenty jego twórczości, momenty, które dla krytyków literackich młodszego pokolenia niejednokrotnie przedstawiają się zagadkowo i tłumaczone być muszą zapomocą mniej lub więcej prawdopodobnych i uzasadnionych hipotez psychologicznych, podczas kiedy dla ludzi starszych, bardziej Sienkiewiczowi współczesnych, są to w licznych wypadkach wspomnienia osobiste, w których świetle różne, pozornie trudne do wyjaśnienia szczegóły, stają się zupełnie jasnymi i naturalnymi“.

¹⁴⁾ F. Hoesick w *Szkicu do życiorysu H. Sienkiewicza* (w książce: *Sienkiewicz i Wyspiański. Przyczyunki i szkice*. Warszawa-Kraków 1918) s. 223 dop. podał wiadomość, że wkrótce po wyjściu drukiem *Trylogii* krakowska Akad. Um. mianowała Sienkiewicza 9 maja 1893 członkiem czynnym, nie bez pewnych trudności formalnych. Zaszczycił taki spotkać go także ze strony petersburskiej Akad. Um., za co podziękował pismem w języku łacińskim.

¹⁵⁾ Ten zaszczytny tytuł nadano mu podczas jubileuszu tej wszechnicy w dniach 6—8 czerwca 1900 r. a cesarz Franciszek Józef I odznaczył go wysokim orderem 'litteris et artibus'. Kiedy podczas tych

kresie ulubionej historii i filologii. W bardzo obfitej i ogromnie ciekawej jego korespondencji, której ogłoszenie pozwoliłoby lepiej poznać wszechstronność jego talentu i zainteresowań, jest dużo listów, adresowanych do uczonych polskich, jak: Czermak, Smolka¹⁶⁾, Potkański, u którego mieszkał syn jego, Henryk, jako uczeń gimnazjum św. Anny w Krakowie, ks. Pawlicki i i. Przedewszystkiem jednak pozostawał w stałej wymianie myśli drogą listowną z wielkim humanistą krakowskim, Kazimierzem Morawskim, czyto dysputując o zagadnieniach naukowych i literackich, czy ustalając linje wytyczne spraw politycznych, czy przesyłając różne zapomogi biednym artystom i literatom, lub z wrodzonym a niezrównanym humorem i dowcipem żartując na temat drobnych spraw życia towarzyskiego¹⁷⁾.

Korespondencja ta, dotąd tylko częściowo ogłoszona przez Birkenmajera, świadczy, że autora *Quo vadis* łączyła z rodziną Morawskich szczerą przyjaźń¹⁸⁾. O tych serdecznych stosun-

świetnych uroczystości w Krakowie przed Senatem Almae Matris, obchodzącej 500-lecie swego odnowienia, stanęli przedstawiciele wszechnic amerykańskich, oświadczyli publicznie, że przybywają z kraju, w którym każdy mieszkaniec ma w swem sercu Kościuszkę, w domu zaś swoim, obok *Pisma Św.*, także *Quo vadis*. O tem opowiada I. Chrzanowski w swoim odczycie o Sienkiewiczu.

¹⁶⁾ Z korespondencji jego ze Stanisławem Smolką, synem znakomitego Franciszka, prezydenta austriackiej Izby Posłów, ogłosił F. Hoëssick (w *Szkicu do życiorysu H. Sienkiewicza* w książce: *Sienkiewicz i Wypiański*, s. 219, odsyłać) dwa listy, pisane 3 i 8 lipca 1899 z Zakopanego w sprawie dzieł o Malborgu i Krzyżakach. Listy te ogłosił po śmierci autora *Quo vadis* Czas krakowski w nr. 584 i 585 z dnia 18 i 19 listopada 1916 w artykule: *Z listów Sienkiewicza w epoce „Trylogii” i „Krzyżaków”*, dodając wyjątki z innych listów, pisanych wówczas do Smolki, jako redaktora tego czasopisma.

¹⁷⁾ Listy Sienkiewicza do Morawskiego ma w przechowaniu troskliwym syn profesora, Krzysztof, od którego wypożyczył je, przez przyjaźń z drugim synem, dr. Kazimierzem Marjanem, znanym z pracy na niwie literackiej, Józef Birkenmajer i ogłosił urywki w kilku artykułach, które już przytoczyłem lub podam w odpowiednim miejscu. Od 3. IX 1934 pozostaję z nim w listownej wymianie myśli, i korzystam nieraz z udzielanych mi wskazówek bibliograficznych, za które mu niniejszem serdecznie dziękuję.

¹⁸⁾ Ustęp ten stanowi jądło odczytu pt. *Przyjaźń Morawskiego z Sienkiewiczem w świetle ich korespondencji*, wygłoszonego przeze mnie na posiedzeniu naukowym PTF (Koło Lwowskie) dnia 28 XI 1935 r.

kach dowiadujemy się także z ciekawej broszurki: *Kraków przed trzydziestu laty* (Warszawa 1932, 8°, s. 74, odbitka z *Myśli Narodowej*), poświęconej „pamięci Kazimierza i Konstancji Morawskich“. Jest to zbiór feljetonów, napisanych przez syna wielkiego humanisty, dr. Kazimierza Marjana, w którym przejawiają się zdolności literackie, dziedziczne w rodzinie Morawskich. Wspomniana wyżej Konstancja Morawska jest siostrą profesora, cenioną w swoim czasie literatką, której pewne prace, dotąd nie wydane, mają wkrótce dostać się do rąk czytelników. Była to typowa kobieta - literatka, jakich sporo wydała Polska przed - i porobiorowa, wysoce wykształcona, której Stan. Tarnowski poświęcił osobne studjum pt. *Konstancja Morawska*. Rodzina profesora filcją sięga wstecz do Franciszka Morawskiego, poety - bajkopisarza, ministra wojny z r. 1831, pokrewieństwem łączy się z poznańską rodziną Koźmianów, a to: Stanisławem (starszym), tłumaczem Szekspira, i księdzem Janem, pod którego troskliwą opieką wychowywał się późniejszy profesor Uniwers. Jag., Kazimierz Morawski. Do literackiego pocztu rodzowego zapisał się także O. Marjan Morawski T. J., również profesor Uniwers. Jag., natchniony autor pełnych polotu: *Wieczorów nad Lemaniem* (8 wyd. Kraków 1927).

Tym pięknym tradycjom rodzinnym i wychowaniu domowemu niewątpliwie zawdzięczał profesor, jak słusznie syn podkreśla, ten szerszy horyzont, jaki cechuje jego działalność

Mój odczyt opierał się nie na wspomnieniach i przeżyciach osobistych, bo studja uniw. odbyłem we Lwowie, lecz na znajomości rozpraw i dzieł prof. Morawskiego, jaśniejących przejrzystością wywodów i świetnym stylem, ale zarazem prostotą techniki, której nauczył się u najcelniejszych mistrzów starożytności. Materiały do życia i działalności profesora znajdują się w księgach pamiątkowych ku jego czci wydanych: *Stromata in honorem C. Morawski* i *Charisteria C. de Morawski*, w sprawozdaniu z obchodu 30-lecia jego pracy nauczycielskiej (*Eos* 1908, s. 109 n.), w wspomnieniach pośmiertnych, które zebrałem w *Eos* 1925, s. 229 n.

W odtworzeniu zaś życia kulturalnego w grodzie podwawelskim w XIX w. mogą być pomocne książki, jak: L. Dębicki, *Trzy pokolenia w Krakowie* (Kraków 1896), Stan. Estreicher, *Znaczenie Krakowa dla życia narodowego polskiego w ciągu w. XIX* (odbitka z *Biblioteki Krakowskiej* nr. 72, Kraków 1932) i i., przedewszystkiem zaś wymieniona w tekście broszurka z pod pióra syna profesora.

naukową i społeczną, choć wzył się w metody niemieckie i mocno się niemi przejął, odebrawszy gruntowne wykształcenie pod kierunkiem znakomitych filologów i historyków w uniwersytecie berlińskim. Oglądany przezeń naocznie w r. 1870 triumf Niemiec umocnił w nim, wrodzone Wielkopolaninowi, uczucia antyniemieckie i gorące pragnienie pracy dla dobra pogwałconej ojczyzny, które w pełni ziszczyć się mogło dopiero po przeniesieniu się do Krakowa w r. 1877 i uskutecznieniu habilitacji za namową Józefa Szujskiego. Odtąd pracował bez przerwy w duchowej stolicy Polski aż do ostatnich chwil swej doczesnej wędrówki (r. 1925).

Życie towarzyskie w Krakowie płynęło rozlewnym strumieniem. Z pośród zebrań intelektualnych w różnych rodzajach, czy z okazji świąt czy w stale oznaczonych dniach urządzanych, wybijały się na pierwsze miejsce słynne 'czwartki' w domu Pawła Popiela, który trzymał do chrztu późniejszego autora tych wspomnień, a sam znany jest jako wyborny pisarz polityczny i pamiętnikarz, zasłużony odnowiciel i konserwator zabytków Krakowa. Na zebraniach tych nieraz zabierała głos Muza Morawskich. Syn przekazał pamięci (s. 12 n.) napisany przez ojca „piękną łaciną kuchenną“ wierszyk na uczczenie jubileuszu nestora patrycjuszów krakowskich, nawiązujący do mitycznego Popiela, z aluzjami do spraw bieżących. Na tych 'czwartkach' bywał brat profesora, Zdzisław, późniejszy minister i autor znanych szkiców historycznych: *Sacco di Roma* i *Rawenny*. Na temat przyjęć w mieszkaniu Popielów tworzył „szereg ucieśnych poematów o charakterze krakowiaków“.

Pogodna atmosfera i swobodny nastrój panował w domu profesora, gdzie w obszernych komnatach, umeblowanych z tym smakiem, jaki daje prawdziwa kultura, schodziło się wieczorami, podobnie jak w salonie siostry profesora, znanej nam już Konstancji¹⁹⁾, całe grono dalszych i bliższych znajomych, rodaków, a nieraz także sporo cudzoziemców. Wśród wielkiej liczby ówczesnych znakomości ze świata arystokracji i zie-

¹⁹⁾ Szczególnie w latach 1889—1895, gdy matka profesora przeniosła się z rodzinnej Wielkopolski do Krakowa, kwitło bujnie w ich domu życie towarzyskie.

mianstwa, profesorów wszechnicy Jagiellońskiej, starszych i młodszych, widać było dostojników kościelnych i wielu wybitnych mężów z pod trzech zaborów, odwiedzających stolicę duchową Polski. Spotykało się tam poetów, między nimi Lucjana Rydla, publicystów, literatów, uczonych. Wśród nich jest wymienionych wiele osób, znanych nam dobrze z prac naukowych i literackich lub osobiście, jak Władysław Łoziński, Adam Miodoński²⁰⁾, Aleksander Brückner, Jan Bołoz-Antoniewicz, Wincenty Lutosławski, Józef Kallenbach, Stanisław Witkowski, Piotr Bieńkowski i i.

Wielu z pośród wyżej wymienionych, którzy bywali w gościnie u profesora, stawiało wtedy pierwsze kroki na drodze naukowej, aby później zdobyć sobie trwałe zasługi i uznanie wielkie. A była wśród nich pokaźna ilość uczniów Morawskiego. W ciągu swej długoletniej działalności na katedrze uniwersyteckiej skierował on na drogę badań naukowych liczną rzeszę młodych ludzi, stworzył całą szkołę filologiczną, której przedstawiciele pracują na polu nauki lub w dziedzinie wychowania w różnych stronach Polski. W stosunku do młodzieży roztaczał pełną sympatji i życzliwą troskliwość²¹⁾. Postępował podobnie jak godny naśladowania po wszystkie wieki prawzór dobrego wychowawcy, Sokrates, podobnie jak stały uczestnik tych zebrań w domu Morawskich i tych rodzin, które oni odwiedzali, ks. Stefan Pawlicki, który formalnie należał do Wydziału Teologicznego, chociaż oddawna poświęcał się coraz bardziej studjom filozoficznym i historyczno-kulturalnym. Lubił on rozprawiać o różnych kwestjach świata starożytnego i współczesnego.

Na tych zebraniach odbywały się żywe dyskusje, które milkły, gdy do fortepianu zasiadał jakiś znakomity muzyk, np. Władysław Żeleński.

²⁰⁾ O tym wybitnym, lecz z powodu choroby piersiowej przedwcześnie zmarłym filologu, autor wspomnień pisze (s. 48) że „udzielał nam skarbów swej miodopłynnej istic wymowy i głębokiej znajomości starożytnego chrześcijańskiego świata“.

²¹⁾ S. W. Balicki w *Kurjerze Lit.-Nauk.* dod. do nr. 43 IKC z 17 II 1930 w artykule: *Jubileusz Akademickiego Koła Artystycznego Miłośników Dramatu Klasycznego w Krakowie* (założonego w r. 1905 przez prof. M. Boguckiego) pisze, że prof. K. Morawski jako pierwszy kurator Koła służył im nie tylko radą, ale poczynania ich popierał funduszami. W grudniu 1906 zagał przemówieniem wieczór klasyczny, na którym odegrano *Zaby* Arystofanesa.

W liczbie stałych gości, odwiedzających dom Morawskich, autor broszurki wymienia także Henryka Sienkiewicza, nieco dalej zaś (s. 46) zaznacza, że były to już lata po wyjściu *Potanieckich*, która to powieść poruszyła Kraków osobistymi aluzjami, zrozumiałymi tylko dla ludzi, znających ówczesne życie grodu podwawelskiego, po zakończeniu druku *Quo vadis*, w dobie pisania, chciwie przez wszystkich czytanych *Krzyżaków*. Dodaje, że Sienkiewicz nieraz „dźwięcznym niby metal głosem... kreślił barwnie zawsze podawane szczegóły z własnej biografii“ wsłuchującemu się i wpatrzonemu weń audytorjum lub dyskutował o różnych sprawach aktualnych czy też zagadnieniach naukowych z dziedziny historii i filologii. Poważne studia, jakie robił przed przystąpieniem do pracy nad *Quo vadis* i w ciągu pisania tej powieści, tak pogłębiły jego znajomość świata starożytnego, że w sprawie różnych szczegółów mógł zwycięsko polemizować z filologami klasycznymi, dyskutował także z prof. Morawskim.

O rozmowach Sienkiewicza z wielkim humanistą krakowskim wspomina także T. Sinko w swojej *Helladzie i Romie*, dodając, że w jednej z nich sam „miał szczęście uczestniczyć“. Zaznacza, że te dysputy, wraz z lekturą Sallustjuszowego *Spisku Katyliny* i książki Gastona Boissiera pt.: *Cyzeron i jego przyjaciele* były dla autora *Quo vadis* podniecią i źródłem do napisania 'mistrzowskiego szkicu' pt.: *Biesiada* (1907 r.), w którym nakreślił „dziwnie trafną wizję polityków rzymskich“ (s. 246 n.).

Ale te wspomnienia Sinki i syna Morawskiego odnoszą się do czasów po ukazaniu się 'powieści z czasów Nerona', mnie zaś, ustalającego obecnie wpływ Tacyty na twórczość Sienkiewicza, interesują więcej lata, w których ta powieść powstawała. Można przyjąć, że pierwsze jej zarodki, pomysły jeszcze nieskrystalizowane zaczęły kielkować w jego wyobraźni już w czasie pierwszego zwiedzania Rzymu, w r. 1879, jak wnioskować pozwala list-poemat z Rzymu, w którym utrwalił wizje dawnej stolicy Cezarów i męczeństwa chrześcijan oraz zastanawiał się głęboko nad losami narodów, z którego trysnął już nastrój, przenikający *Quo vadis*. Może rozmowy z Morawskim, który był szczerym wielbicielem talentu swego przyjaciela, utwierdziły go w zamiarze napisania po-

wieści rzymsko-chrześcijańskiej. O takiej inspiracji, o udzielaniu rad i wskazówek, w rozmowach lub listownie, słyszałem od niejednego z uczniów profesora²²⁾. Ale to wszystko stanie się wyraźniejszym w świetle moich dalszych wywodów, zyska podstawę, opartą na źródłach, na listach Sienkiewicza do Morawskiego, których część ogłosił J. Birkenmajer za pozwoleniem rodziny profesora.

Trudno jednak ustalić, kiedy między tymi wybitnymi mężami poczęła się znajomość, z której z biegiem lat zrodziła się głęboka, serdeczna przyjaźń²³⁾. Mogło to nastąpić około r. 1890 za pośrednictwem wspomnianego już historyka Potkańskiego, a raczej, jak mi się zdaje, za przyczynieniem się Konstancji Morawskiej, która, sama rozmiłowana w pracy literackiej, skupiała u siebie znaczną rzeszę 'braci po piórze i pendzlu'. Należy tu także nadmienić, że około r. 1896, od którego mniej więcej zaczynają się wspomnienia syna Morawskiego, charakter życia kulturalnego w Krakowie uległ zmianie, zdemokratyzował się pod wpływem ściągającej tu zewsząd wielkiej gromady literatów i malarzy.

²²⁾ O wymianie myśli przy tematach, odnoszących się do świata starożytnego, szczególnie przy tworzeniu *Quo vadis*, mówił znakomity hellenista lwowski, rektor Witkowski i jeden z młodszych uczniów Morawskiego, prof. J. Kowalski, po moich odczytach o wpływie Tacyty na powieść polską.

²³⁾ Powołując się na J. Birkenmajera, prosiłem o informacje w tej sprawie autora wspomnień o 'Krakowie przed trzydziestu laty' i za jego pośrednictwem otrzymałem odpowiedź od brata jego, p. Krzysztofa Morawskiego, w którego posiadaniu znajdują się wszystkie listy, pisane przez Sienkiewicza do profesora. Z nadesłanych mi informacji, za które niniejszem serdecznie dziękuję, wynika, że J. Birkenmajer całą tę korespondencję „przeglądał szczegółowo i bodaj doszczętnie wykorzystał“. Prof. Morawski znał się bardzo dawno z Sienkiewiczem (daty ustalić nie można), który często, skoro bawił w Krakowie, bywał w domu swego przyjaciela krakowskiego na obiadach lub na przyjęciach; często rozmawiali o różnych zagadnieniach z dziedziny nauki i kultury oraz o sprawach aktualnych. W rodzinie utrzymuje się tradycja ustna, że profesor „dawał Sienkiewiczowi wyczerpujące informacje z dziejów Rzymu i polecał lektury“. Posłał mu swą rozprawę o Petronjuszu, z której Sienkiewicz „brał wzór do tej postaci *Quo vadis*“. Wiele wiadomości możnaby zaczerpnąć z listów Morawskiego do Sienkiewicza, znajdujących się w Oblegorku. Przechowane tam archiwum wielkiego pisarza zamierzał kupić dyr. Demby.

„Na pograniczu dwóch światów i dwóch epok — pisze autor wspomnień (s. 38) — stał Sienkiewicz, z chudego literata warszawskiego wyrosły, ale siłą talentu wyniesiony na wyżyny społeczne, i w tym właśnie czasie poślubiający w Krakowie niedostosowaną do siebie córkę zamożnego i zapewne nie wolnego od przesądów i snobizmów podolskiego domu szlacheckiego“²⁴).

(Ciąg dalszy nastąpi).

²⁴) Za Hoesickiem dodaję, że mowa o drugiej żonie, którą pojął w r. 1894. Była ona adoptowaną córką bogatego ziemianina z Ukrainy, Wołodkowicza, rozmiłowanego w talencie Sienkiewicza. Po wyjściu *Trylogii* przysłał on mu list, pełen wyrazów uwielbienia dla tego cyklu powieściowego, z podpisem 'Wołodzyjowski' i pakietkiem 15,000 rubli w gotówce, aby mu zapewnić możność spokojnej pracy literackiej. Ale autor *Trylogii* złożył tę kwotę w depozycie Akademji Umiej. w Krakowie jako fundusz żelazny im. Marji Sienkiewiczowej (pierwszej żony, na chorobę piersiową zmarłej w r. 1885, z której urodziło się dwoje dzieci: Henryk i Jadwiga), z przeznaczeniem, by z odsetek wspierano literatów i malarzy polskich, chorych piersiowo. Takich dowodów filantropji złożył Sienkiewicz dużo w ciągu życia.

Ale po krótkim pożyciu z tą żoną uzyskał unieważnienie małżeństwa i poślubił pannę Babską, która troskliwą opieką otoczyła ostatnie lata jego życia, oddane pracy publicznej.

PRAWDOMÓWNOŚĆ CEZARA W JEGO SPRAWOZDANIU Z WOJNY HELWECKIEJ

napisała

FANNY BAUMBERGOWA

Ferrero w swem znakomitem dziele pod tytułem „Wielkość i upadek Rzymu“ nietylko zarzuca Cezarowi tendencyjność i niedokładność w opisie wojny z Helwetami, ale twierdzi, że poprostu kłamie w całym tem sprawozdaniu, fałszując zarówno pobudki swego wystąpienia przeciwko Helwetom, jak końcowy akt bitwy pod Bibrakte, gdzie według Ferrero Cezar poniósł klęskę, którą w swych Pamiętnikach przedstawił jako zwycięstwo.

Twierdzenie to jest efektowne, a że poparte jest całym czarem literackiego talentu autora, tem bardziej wymaga spokojnego, krytycznego rozpatrzenia.

Teza Ferrero jest następująca: 1) Cezar podaje 2 sprzeczne przyczyny wywędrowania Helwetów ze swego kraju: a) B. G. I 2 p. 3 „totius Galliae imperio potiri“ b) B. G. I 10 p. 1 „iter in Santonum fines facere“. O co więc Helwetom właściwie chodziło: czy o władzę nad całą Galją, czy też o zagarnięcie żyznej ziemi Santońskiej? 2) Obydwie przyczyny pozostają w sprzeczności z dalszym ciągiem sprawozdania: a) jeżeli Helwetom istotnie chodziło o hegemonję nad Galją i to było istotną przyczyną ich wywędrowania ze swego kraju, dlaczego Cezar nie usprawiedliwia swego wystąpienia przeciwko nim względami niebezpieczeństwa ich przyszłej potęgi, lecz powołuje się na prośby Eduów i Ambarrów? Wniosek — Cezar sam nie wierzy w tę baśń o dążeniu Helwetów do hegemonji w Galji. Jeżeli zaś Helweci istotnie szli do kraju Santonów, poco napadł ich w kraju Sekwanów, przekraczając samowolnie granice swej prowincji i wszczynając w ten sposób wojnę zaczepną, kiedy mógł napaść ich, gdyby zaszła potrzeba wojny obronnej, przy swojej prowincji obok kraju Santonów? Cezar napada na nich w kraju Sekwanów, bo chodzi mu nie o obronę prowincji, lecz o powód do wojny zaczepnej, której celem jest podbój Galji; b) kierunek marszu Helwetów wskazuje na północny wschód, nie zaś na południowy zachód: ergo Helweci

wcale nie dążyli do kraju Santonów, lecz szli całkiem w inną stronę; ich marsz na Santonów zmyślił Cezar, by zatuszować istotne ich zamiary. A te Ferrero wykrywa bardzo efektywnie, badając kierunek ich marszu: marsz na początku prowadzi na północny wschód a więc jest to marsz przeciwko Arjowistowi. Tę „prawdę“ Cezar chce przed swymi czytelnikami zatuszować, by wdzięczną rolę szlachetnego wybawiciela Galji z opresji brutalnego ciemńcy zostawić sobie. Bo trudnoby mu było usprawiedliwić swój napad na Helwetów, gdyby przyznał, że wyruszyli oni przeciwko Arjowistowi w obronie swej wolności; Cezar zaś według Ferrero przybył do Galji z gotowym planem podboju Galji, biorąc sobie za przykład czyny Pompejusza w Azji Mniejszej, które nie dawały mu spokoju, i licząc oczywiście na zbogacenie się łupem wojennym. Skorzystał z pierwszej lepszej okazji — wyruszenia Helwetów — by zacząć wykonanie swego planu, tj. podbój Galji. Dlatego zarówno usprawiedliwienie wystąpienia Cezara w *Pamiętnikach* jak i sam opis tego wystąpienia i przyczyny wyruszenia Helwetów pełne są sprzeczności. Cezar prawdę zataił, to zaś, co zmyślił, nie wytrzymuje krytyki. Co się zaś tyczy samej bitwy pod Bibrakte, Cezar tu, zdaniem Ferrero, poniósł sromotną klęskę. Dowody przytacza następujące: 1) Cezar stoczył bitwę, by Helwetów zatrzymać, nie puścić ich dalej; tymczasem Helweci po bitwie poszli dalej, Cezar zaś „triduum moratus est“, t.j. Cezarowi nie udało się ich zatrzymać, czyli bitwy nie wygrał. 2) Co się tyczy zdobycia obozu helweckiego, nie było to żadne zdobycie: skoro Helweci ruszyli dalej, tem samem opuścili dobrowolnie swe obozowisko, jako już niepotrzebne. 3) Warunki pokoju dyktowali Helweci, nie Cezar: przecież Helweci otrzymali część ziemi rzymskich sprzymierzeńców Eduów i rzymscy sprzymierzeńcy Allobrogowie byli zmuszeni do dostarczenia im żywności.

Twierdzenia Ferrero brzmią bardzo efektywnie i na pierwszy rzut oka robią wrażenie. Ale czy dadzą się utrzymać przy dokładniejszym ich badaniu?

W pierwszym swoim zarzucie, że Cezar przytacza dwa uzasadnienia wyruszenia Helwetów, autor operuje metodą sprzeczności. Pomijam już tę kwestję, że metoda sprzeczności, nadużywana w zeszłym stuleciu, skompromitowała się nieco i przeżyła, ale trudno w obydwóch powiedzeniach Cezara:

„totius Galliae imperio potiri“ i „in Santonum fines iter facere“ dostrzec sprzeczności. Obydwa powiedzenia wzajemnie się uzupełniają: przecież osiedlenie Helwetów w kraju Santonów może być tylko końcowym punktem podboju Galji, bo żeby przyjść do kraju Santonów, Helweci muszą przejść wszczep całą Galję; dobrowolnie ich nikt nie przepuści: przejście zbrojnego plemienia — to wojna, grabież, gwałty. Santonowie dobrowolnie ziemi nie oddadzą. Żyzne równiny ich kraju stanowią nagrodę zwycięzcy. Na tle ciągłych swarów plemion gallickich o hegemonję (Biturygowie, Arvernowie, Eduowie!) i przy słabej osiadłości tych plemion ten plan Helwetów wygląda całkiem wiarogodnie. Że zaś Helweci wcale nie byli tak niewinnymi owieczkami, napadniętymi przez brutalnego wilka-Cezara, jak to stara się udowodnić Ferrero, o tem świadczy Strabo IV 193: „φασὶ δὲ καὶ πολυχρόσους τοὺς Ἑλβετίους, μηδὲν μέντοι ἤττον ἐπὶ ληστέϊαν τραπέσθαι τὰς τῶν Κίμβρων εὐπορίας ἰδόντας.

Co się zaś dotyczy drugiego zarzutu, że Cezar powołuje się na prośby Eduów, Ambarrów i Allobrogów, jako na powód wszczęcia wojny z Helwetami, nie zaś na niebezpieczeństwo ich przyszłej potęgi, to — 1) Cezar nie usprawiedliwia nigdzie swoich wystąpień względami ogólniejszej natury. Jego obowiązkiem jako prokonsula była „provincia tutanda“ — i to jest jego najważniejsze usprawiedliwienie. Występuje przeciwko Helwetom nie dlatego, że chcieli zagarnąć władzę nad całą Galją — jest to przecież sprawa wewnętrzna niepodległej Galji, która bezpośrednio rzymskiego prokonsula nie obchodzi, lecz dlatego, że chcieli osiąść w kraju Santonów, który graniczył z nieobronną z natury częścią prowincji rzymskiej, co dla niej było niebezpieczne. 2) Cezar liczy się tak poważnie z prośbami innych plemion gallickich z 2 względów: a) pierwszy doskonale podaje Dio Cassius XXXVIII 32, 3 „ὁ γὰρ Καῖσαρ, φοβηθεὶς, μὴ καὶ ἐπὶ τὴν Τόλωσαν οἱ Ἑλβετίοι τράπωνται, εἴλετο μετ' ἐκείνων αὐτοὺς ἀμύνασθαι μᾶλλον ἢ συμφρονήσασί σφισιν, ὅπερ εὐδελον ἦν ἐσόμενον πολεμῆσαι“. Słowa Diona znajdują potwierdzenie w liście Cyclerona do Attyka I, 19 2: „Senatus decrevit ut... legati cum auctoritate mitterentur, qui adirent Galliae civitates darentque operam, ne eae se cum Helvetiis coniungerent“. A więc w Rzymie zdawano sobie sprawę z tego niebezpieczeństwa

i było ono całkiem realne. Że w ten sposób w Galji sprawy nieraz się odbywały, że nie są to czcze przypuszczenia, świadczy historia z Biturygami, którą Cezar opowiada w B. G. VII, 5: napadnięci przez Wercyngetoryksa, zwrócili się oni o pomoc do Eduów; gdy ci im pomocy nie udzielili, połączyli się z Wercyngetoryksem. To samo byłoby z Ambarrami, Eduami i Allobrogami, gdyby Cezar pozostawił ich prośby bez uwzględnienia: nie mogąc stawić oporu Helwetom, woleliby przyłączyć się do nich i wspólnie z nimi rabować innych, niż dać się samym łupić zbrojnej gromadzie, przechodzącej przez ich kraj. b) Drugi zaś wzgląd, dla którego Cezar nie pozostawia prośby plemion gallickich bez skutku, jest dbałość o prestiż władzy rzymskiej w Galji. Jest to punkt bardzo czuły w polityce Cezara i nieraz Cezar naraża się świadomie na bardzo wielkie trudności dla zachowania prestiżu (por. B. G. VII, 10). Słuszność tej polityki jest oczywista. Potęgę Cezara w Galji stanowiły nietylko jego legjony; główną jego potęgą byli umiejętnie kierowani sprzymierzeńcy; Cezar podbił Galję głównie rękoma samych Gallów.

Ferrero twierdzi, że Cezar miał zgóry uplanowany zamiar wszczęcia wojny z Helwetami, by przysporzyć sobie sławy (zazdrość w stosunku do Pompejusza), bogactw i podbić Galję. Potem dopiero szukał godziwych powodów dla zamaskowania istotnych celów. Gdyby tak było, wyruszenie Helwetów, o którym już oddawna mówiło się w Rzymie (Cic. ad Att. I, 9, 2), nie zastałoby go nieprzygotowanego: w prowincji był tylko jeden legjon, reszta wojska znajdowała się w Akwilei, on sam — w Rzymie. Widać z tego, że był zaskoczony wypadkami, bo, co jak co, ale kunktatorstwa mu przecież zarzucić nie można. Nie miał zatem zgóry ułożonego planu zaczepienia Helwetów, jako punktu pierwszego w programie podboju Galji, lecz raczej dawał się kierować wypadkami. Dlatego też nie podaje zasadniczej przyczyny wszczęcia wojny z Helwetami, lecz przytacza jedynie powody poszczególnych swoich posunięć: 1) dowiaduje się, że Helweci chcą przejść przez prowincję rzymską — nie pozwala i mobilizuje wojsko; 2) dowiaduje się, że inną drogą wyruszają do kraju Santonów, zbliża się do nich, aby w pogotowiu wojennem śledzić ich ruchy; 3) dowiaduje się, że pustoszą ziemię sprzymierzeńców rzymskich, wyrusza bezwzględnie przeciw nim, by nie utracić

wpływów w Galji. Wszystko jasne i logiczne. Ale Ferrero twierdzi, że Helweci wcale nie mieli zamiaru iść do kraju Santonów, bo idą nie na południowy-zachód, lecz na północny-wschód, więc przeciwko Arjowistowi. Po bitwie pod Bibrakte część Helwetów konsekwentnie (według zdania Ferrero) kontynuuje marsz w kierunku Renu, bo miał to być kierunek zgóry obrany. Ale i ten dowód nie wytrzymuje krytyki. Po pierwsze, co może część armji Helwetów zdziałać przeciwko potędze Arjowista?¹⁾ Jeżeli bitwa pod Bibrakte została przez Helwetów wygrana, kierunek zaś na Ren zgóry postanowiony, dlaczego cała armja Helwetów nie idzie tam? Po drugie, Helweci idą drogą północno-wschodnią nie z własnej woli: pierwszym ich kierunkiem był kierunek południowo-zachodni przez prowincję rzymską; ale tę drogę odciął im Cezar. Pozostała im wtedy tylko droga północno-wschodnia przez kraj Sekwanów. Oczywiście przytem musieli zboczyć z obranego kierunku i nałożyć drogi, obchodząc dokoła prowincję rzymską, ale jak można z tego wysnuwać jakieś wnioski inne, w rodzaju marszu na Arjowista?

Pozostaje ostatni punkt wywodów Ferrero — wynik bitwy pod Bibrakte. Według Ferrero Cezar tę bitwę przegrał, bo: 1) nie udało mu się zatrzymać marszu Helwetów, co było jego głównym zamiarem: oni ruszyli, on pozostał. 2) Cezar obozu Helwetów nie zdobył, zajął tylko opuszczone przez nich wskutek wyruszenia puste obozowisko; 3) warunki pokoju, korzystne dla Helwetów, niekorzystne dla Rzymian dyktowali Helweci.

Rozpatrzmy te wywody po kolei. A więc przede wszystkim dalszy marsz Helwetów. „*Pugnatum est diu atque atrociter*“ (tego Ferrero w wątpliwą nie podaje). Walczono do późnej nocy. Z obydwu stron jest dużo rannych i poległych. Grzebanie zmarłych jest obowiązkiem religijnym. Jeżeli Helweci nie pochowali swoich zmarłych, lecz zaraz ruszyli w drogę, nie bardzo to świadczy o zwycięstwie. Jeżeli po takim trudzie, przy takiej ilości rannych jedna strona nie odpoczywa, ale odrazu rusza, nie jest to marsz, ale ucieczka.

¹⁾ Była to tak mała część armji Helwetów, że okoliczne plemiona ich wyłapały i oddały w ręce Cezara. I oni mieli według Ferrero zamierzać walkę z niezwyciężonym Arjowistem!

Co się zaś tyczy zajęcia przez Cezara „opuszczonego obozowiska“, przecież w tem niby-to opuszczonem obozowisku wzięto do niewoli syna i córkę Orgetoryksa. Dowodzi to, że nie było to „opuszczone obozowisko“, lecz obóz, który został zdobyty po rozpaczliwej obronie. Warunki zaś pokoju nie są dla Helwetów pomyślne. Cytuje je Ferrero nieścisłe. Nie Helweci otrzymali część ziemi Eduów — nie graniczą nawet z nimi! — lecz na prośbę Eduów Bojowie, sprzymierzeńcy helweccy, osiedlili się na ziemi edujskiej; B. G. I 28, 5 „Boios petentibus Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit“. Eduowie nie stracili części swego terytorjum, lecz zyskali bitnych podwładnych i nietylko dali im chętnie swą ziemię, ale nawet prawa obywatelskie: „quibus illi agros dederunt quosque postea in parem iuris libertatisque condicionem atque ipsi erant receperunt“. Dlaczego to zrobili? — Cezar wyraźnie nie mówi, ale wywnioskować można ze słów Dywiczaka B. G. I, XXXI, 6, gdzie opowiada Cezarowi o niefortunnej walce Eduów z Arjowistem. W tej walce Eduowie i ich klienci: „omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse“, a więc kraj się wyludnił. Ziemia jest, ludzi niema. Potrzebni im są ludzie bitni, którzy mogliby stawić opór bądźto Arjowistowi, bądź też plemionom gallickim, które chciałyby skorzystać z chwilowej słabości Eduów. Wobec tego Bojowie, egregia virtute cogniti, są dla nich cennym nabytkiem.

Dochodzą do tego jeszcze względy polityki wewnętrznej. Plebs edujski jest pod wpływem Dumnoryksa, którego tendencje monarchiczno-demokratyczne są niebezpieczne dla panującej arystokracji. Przez nadanie Bojom praw obywatelskich tworzy się nowy plebs, który, wszystko zawdzięczając stronnictwu arystokratycznemu i filorzymskiemu, będzie je popierał we własnym interesie. A więc Eduowie nietylko nie ustąpili Helwetom części swego terytorjum, ale oderwali od nich cennych ich klientów i zrobili z nich zaporę przeciw najeźdźcom zzewnątrz i przeciwwagę dla elementów rewolucyjnych wewnątrz.

Co się zaś tyczy zaprowiantowania Helwetów przez Allobrogów, to skoro Cezar każe Helwetom wrócić do swego kraju, musi uczynić swój rozkaz wykonalnym. Helweci u siebie wszystko spalili; bez dostarczenia im żywności muszą albo

umrzeć z głodu, albo złamać rozkaz. Do tego właśnie Cezar nie dopuszcza, nakazując najbliższym sąsiadom dostarczyć im żywności. Zresztą zasadą Cezara jest — bić mocno, pokonanego traktować łagodnie, by go sobie zjednać. Ale względ najważniejszy, który przemawia przeciwko tezie Ferrero: gdyby Helweci byli zwycięzcami pod Bibrakte, dlaczegooby wrócili na stare zgliszcza do orlich gniazd swoich w górach, z których ruszyli na podbój żyznych równin, uśmiechniętych w słońcu południa? Któżby się tak dalece liczył z wolą pobitego wroga? Za dużo przezorności politycznej przypisuje Ferrero barbarzyńcom, twierdząc, że oni rozumieli, że za pobitym Cezarem stoi cała potęga Rzymu i dlatego, nie bacząc na swe zwycięstwo, rzekli się swych planów, obawiając się Rzymu. Czy zaszedł kiedy na świecie podobny wypadek, by zwycięzca rzekł się swych planów, zawrócił dobrowolnie z obranej drogi i wykonał wolę zwyciężonego? Toż to nonsens. I od tej chwili głucho w *Pamiętnikach* o Helwetach. Rola ich się skończyła. Gdzież jest victoriae fructus? I gdyby Helweci byli zwycięzcami, dlaczegooby potem zeszli się do Cezara posłowie całej Galji celem złożenia powinszowań? Tego zmyślić Cezar przecież nie mógł — można fakty tuszować, inaczej oświeślać, ale nie można opowiadać tego, czego nie było, bo współcześni zadaliby mu kłam. Jak zrozumieć, że pod przewodnictwem pobitego Cezara odbywa się concilium totius Galliae (B. G. I 30, p. 4), że pobitego Cezara proszą o pomoc przeciwko Arjowistowi? Dlaczego Helweci, którzy niby to pobili Cezara, nie ruszyli na Arjowistę, jak to niby to zamierzali według Ferrero? Jasne, że cała efektowna teza Ferrero o kłamstwach Cezara przy najlżejszem dotknięciu krytycznem rozsypuje się w proch i okazuje się częścią fantazją. To, co Cezar mówi, jest bezwzględnie prawdą; może nie mówić wszystkiego (wybór tematów i sposób ich poruszania zależy od autora), ale jeśli o czymś mówi, całkowicie zasługuje na zaufanie. A zresztą, gdyby nawet chciał, trudno byłoby mu kłamać: zbyt dużo miał wrogów, którzy każde jego kłamstwo rozdmuchałoby nie mniej efektownie, niż to zrobił Ferrero, i użyłoby jako broni zatrutej w walce politycznej.

Krytyka Ferrero wypływa z ogólnej tendencji zeszłego stulecia, wyrażającej się: 1) w hyperkrytycyzmie w stosunku do naszych źródeł. Zakłada się, że w większości wypadków źródła

nasze albo nie znają prawdy i zamiast niej podają baśnie, albo prawdę starannie zatuszowują i celowo wprowadzają w błąd. Zaleca się jak najdalej idąca nieufność w stosunku do źródeł, napięta uwaga, posuwanie się krok za krokiem, jak w terenie wrogim, [pokrytym wilczymi dołami, by nie wpaść, wietrzenie wszędzie sprzeczności, pozostałych po zacieraniu prawdy. Za największą hańbę i śmieszność uchodzi ufność w stosunku do tekstów. „Nie dać się zwieść“ — jest hasłem. Na szczęście nauka obecnie wyszła z tego stadium młodzieńczej podejrzliwości w stosunku do starszych starożytnych i również młodzieńczej wiary w swoje siły: „bez was, bez źródeł, wbrew źródłom rozwiążemy wszystkie problemy własnym rozumem“. Hyperkrytycyzm skompromitował się i ustąpił miejsca spokojniejszemu i bardziej rzeczowemu stosunkowi do źródeł. 2) Drugim objawem wyżej wspomnianej tendencji jest dążenie do obalania autorytetów (młodzieńcza Sturm- und Drangperiode w nauce), do ściągania wielkich bohaterów z piedestałów, „odbronzowywanie“ ich, pokazanie, że są całkiem małymi ludźmi ze zwykłymi małymi i nędznymi przywarami. Może i z tego już zaczniemy wyrastać, może i ta dziecinna zabawa obniżania powagi bohaterów ludzkości przestanie nas wreszcie bawić? Dobrze jest czasami podnieść oczy do góry, spojrzeć na szczyty.

MYŚLI PRZEWODNIE TRZECH ÓD HORACEGO

napisał

FRANCISZEK STOKŁOSA¹⁾

Nauczyciel łaciny w klasie ósmej napotyka w dzisiejszych czasach na bardzo liczne i wielkie trudności niemal na każdym kroku przy lekturze Horacego. Dlatego z wielkiem zajęciem śledzi wszelkie artykuły, feljetony, uwagi stylistyczne, estetyczne i różnego rodzaju objaśnienia, odnoszące się do Horacego. Nic dziwnego, że przychodzi bardzo często na lekcje przeładowany wiadomościami do pewnych utworów, co gorsza, stara się cały zdobyty balast wtłoczyć nieraz w mózgi młodych osób, które w przeciwnym razie uważa za niedojrzałe, względnie prześlągnięte grubym materjalizmem dzisiejszych czasów, to znów zniża się zbyt do poziomu uczniów i zapomina, że jest nauczycielem, a staje się wzgl. dokładnie wszelkich usiłowań, by odegrać wobec swego pupila rolę starej i doświadczonej niańki.

Według mego mniemania i zbyt gruntowne przygotowywanie się do lekcji, zwłaszcza w obecnych warunkach wskutek niskiego poziomu umysłowego uczniów, jak również zbyt ułatwienia w zrozumieniu tekstu autora powinny odpaść. Trudność w przyswajaniu myśli przewodnich dzieł Horacego przez młodzież tkwi w ujmowaniu niemal aforystycznym wszelkiego tworzywa i oblekaniu go później w zbyt wytworną szatę stylistyczną przez poetę. Lecz, by pokonać te trudności przy interpretacji np. ód, wystarczy być sumiennym filologiem, dobrze jednak obeznanym ze swym fachem i, rzecz oczywista, posiadać pewien stopień kultury literackiej (szerokiego czytania, głębszego zrozumienia i wnikania w styl różnych autorów) i pewnej tolerancji przy wypowiedaniu sądów przez ludzi młodszych, mniej wyrobionych.

A zatem przy lekturze Horacego wystrzegać się wypada: a) balastu uczoności, b) banalnych objaśnień, natomiast być należy sumiennym filologiem.

By nie być gołosłownym, wybrałem dla udowodnienia słuszności swych zapatrywań trzy ody Horacego z księgi

¹⁾ Por. art. St. Zetowskiego pt. „Dwie adnotacje do Ód Horacego“ (*Eos* XXXVI, 3 s. 319 i n.).

pierwszej, a mianowicie: III, VII i XXIX. Pierwsze dwie ody były omawiane przez p. Stanisława Zetowskiego w poprzednim numerze Eos, Kwartalnika Klasycznego. Mimo to uwzględniłem je w tym celu, by wykazać, jak jednego i tego samego autora można w różny sposób interpretować. Wcale nie mam zamiaru polemizować z p. Zetowskim a jeśli będę się powoływał na Jego zdanie, to jedynie dlatego, by oprzeć się na Jego uwagach podobnie jak na objaśnieniach PP. Rzepińskiego, Strycharskiego, Czubka itd.

W odzie trzeciej ks. pierwszej poeta żegna serdecznie swego najdroższego przyjaciela, odpływającego okrętem z Brundisium do Aten. I oto widok okrętu, kołyszącego się na falach morskich, wywołuje w umyśle wrażliwego poety obraz pierwszego żeglarza, walczącego zuchwale na kruchej łódce z przemożnym oceanem. Poeta odtwarza sobie w duszy podróż pierwszego żeglarza, prującego fale morskie we wszystkich kierunkach mimo gwałtownych burz, nawalnicy, jakgdyby ten pierwszy śmiałek chciał unicestwić plany bogów, przekonać ich, że napróżno toń morską porozrywała na strzępy łódź stała. Nie koniec na tem. Poeta dostrzega śmiałków i w innych dziedzinach, nad którymi bogowie zastrzeżli tylko dla siebie niepodzielne panowanie. Wydarto niebiosom ogień, człowiek dąży do opanowania przestworza, wdiera się również w krainę śmierci, niepomny klęsk, jakie na siebie ściąga. *Audax omnia perpeti gens humana ruit per vetitum nefas...* I cóż zyskuje za trudy i znoje? Marny zbiera plon, gdyż macies *et nova februm cohors terris incubuit semotique prius tarda necessitas leti corripuit gradum*. Jednak ród ludzki, smagany plagami, nie wyrzeka się swych zuchwałych zamiarów: *nil mortalibus ardui est*; obojętnie przechodzi koło tych, których dosięgła rozgniewana prawica boża.

Uczniowie bez żadnych trudności formułują swe refleksje po przeczytaniu ody: Wyższy poziom kulturalny i cywilizacyjny nie czyni ludzi szczęśliwymi, ludzie nie panują nad swym losem, albowiem kultura i cywilizacja przynoszą pewne ujemne strony, które nie pozwalają ludzkości spocząć na laurach, lecz prą ją do dalszych walk z żywiołami mimo klęski ustawiczne, zsyłane niby przez zazdrosne bóstwa. Oda ma zatem bardzo głęboki podkład refleksyjny i nauczyciel wcale nie potrzebuje się wyteżać nad przedstawianiem ujemnych

cech cywilizacji, kultury, zwłaszcza w ośrodkach przemysłowych. Może się toczyć pogawędka swobodna o lotnictwie, żegludze, rozwoju fizyki, chemji i ich zastosowaniu w praktyce. Wówczas czas, dzielący Horacego od obecnego pokolenia, znika zupełnie. Smętnym głosem każdy uczeń skanduje: *nil mortalibus ardui est*.

Niestety! Oda daje sposobność do popisowywania się wiadomościami z rozmaitych dziedzin. Przeważnie uczący nie odmawiają sobie tej przyjemności. Nie uniknął jej również i p. Zetowski, komentując zbyt obszernie i szczegółowo wiersze: *Illi robur et aes triplex — circa pectus erat, qui fragilem truci — commisit pelago ratem — primus*. Swe rozważania kończy: „A więc trzeba tłumaczyć *robur* i *aes triplex* jako tarczę dębową i potrójny pancerz spiżowy i nie zapominać, że to broń legionisty“. Zapewne uczniowie p. Zetowskiego przyjmują wszystko jako słowa ewangelji. Lecz ciekaw jestem, jaką odpowiedź otrzymałby uczeń, gdyby zagadnął egzegetę: „Czy można, panie profesorze, walczyć mieczem z gwałtownymi wiatrami, ze wzburzonym morzem lub z rafami podwodnymi? Czy słodkie miał życie legionista w pierwszych czasach rzeszypospolitej rzymskiej, gdy musiał na swe utrzymanie zaciągać długi, a kiedy ich nie mógł spłacić, tracił wolność i stawał się niewolnikiem?“ Przy *robur et aes triplex* zapyta filolog, skąd się biorą te wyrazy w tym wypadku u Horacego. Uczniowie trafnie je objaśniają. Tłumaczenie może brzmieć wtedy, jak proponuje p. Zetowski, nie uznając za błędne tłumaczenia p. Rzepińskiego.

Mimo wszystko balast naukowy do *robur et aes triplex* należy odrzucić, oda na tem nic nie straci, zyska tylko na jasności i sile.

Innego rodzaju trudności piętrzą się przed nauczycielem, przerabiającym łatwą do tłumaczenia odę siódmą księgi pierwszej. Nie można w żaden sposób ująć tej ody logicznie jako całości. St. Rzepiński objaśnia: Pieśni tej braknie na pozór jedności tak, że niektórzy uczeni dopatrywali się w niej fragmentów z dwóch różnorodnych poematów I (1—14) i II (15—32); tak jednak nie jest, a myśl przewodnią całej ody, tak jak nam ją przekazały najpoważniejsze rękopiśmy, jest myśl następująca: „Nie miejsce uszczęśliwia człowieka, ale sposób myślenia, który tkwi w człowieku samym. Spokój i szczęście

są indywidualne“. Inni komentatorowie zazwyczaj pomijają te miejsca, które im nastroczają pewne trudności przy skonstruowaniu ogólnej myśli. P. Zetowski nie wyrzekł się jednolitości myślowej tej ody w poprzednim „Eos“, Kwartalniku Klasycznym i osiągnął ją wskutek „suponowania listu Plankusa, jako impulsu twórczego do napisania tej ody“. Jednak nie zauważył tego, że pozostała mimo to poważna rysa: Horacy wychwala swój uroczy Tybur, a Plankusowi daje radę szukania ulgi i zapomnienia w winie, bo tak nawet Teucer, utraciwszy ojczyznę, postępował“. Zresztą sam p. Zetowski przyznaje, że tak pojęta oda, aczkolwiek dwa odrębne tematy porusza, tworzy jednolitą całość, jako odpowiedź na poruszone kwestje w liście Plankusa“. W czym tkwi trudność? Horacy wysławia swój uroczy Tybur, jest zadowolony ze swej siedziby i nie zamieniłby jej za żadną słynną miejscowość. Ni stąd ni zowąd radzi Plankusowi, gdziekolwiek się znajduje, wszystkie trudy i troski kończyć ucztą, podobnie bowiem postąpił Teucer, gdy ojciec nie wpuścił go do ojczyzny i bohater trojański popłynął na Salaminę. Dwuczłonowość jest widoczna, lecz mojem zdaniem dwuczłonowość ustąpi, gdy wciagniemy do objaśnienia: *Teucro — certus enim promisit Apollo ambiguum tellure nova Salamina futuram*. St. Rzepiński objaśnia *certus*: niezawodny, niezawodzący Apollo. O sobie Teucer powiada: *nil desperandum Teucro duce et auspice*. A więc Teucer urządza ucztę, uczestnicy wychylają puchary wina, gdyż mają przyrzeczoną nową ojczyznę przez Apollina, który nigdy nie zawodzi, sam Teucer nigdy nie wątpił w swe plany, dzisiaj mogą zakończyć tułaczę życie, jutro pożeglują z radością przez olbrzymie morze ku nowej ojczyźnie, użyczonej im przez boga i los łaskawszy od rodzica. *Quo nos cumque feret melior fortuna parente*. Myśl przewodnia tej ody byłaby mniej więcej taka: Plankusie, nie zazdrośćmy sławnej ojczyzny innym osobom; i nasz rodzinny zakątek posiada urok, pozwala nam żyć bez trosk w towarzystwie znanych nam osób; największem nieszczęściem jest być pozbawionym ojczyzny. Patrz, jak Teucer po otrzymaniu wyroczni niezawodnej od Apollina raduje się, że skończy się bezkresna tułaczka, wzywa towarzyszy do wesołej uczty, albowiem od jutra rozpoczną się nowe dzieje i przedsięwzmaczają nowe trudy, by zdobyć ojczyznę! Tylko ta myśl ogólna wydaje mi się słuszną,

jeżeli Horacemu nie chcemy przyznać monopolu na patryjotyzm lokalny i jeżeli Horacy nie chciał okazać pod tym względem wyższości nad Plankusem, który, jako wojak, zwiedzał wiele pięknych krajów, a po powrocie w strony ojczyste zaczął lekceważyć wszystko, co rodzinne, jako mniej piękne, mniej wytworne, mniej osnute legendami i sławą. Zapewne nosił się z myślą porzucenia Tyburu. Horacy, sławiąc swe przywiązanie do Tyburu i radząc Plankusowi wszelkie troski, związane z miejscem rodzinnym, utopić w winie, postąpiłby zbyt banalnie, mógłby nawet na siebie ściągnąć gniew Plankusa. Poeta uniknął tego, stawiając Plankusowi za przykład Teukra, spieszącego mimo przebyte trudy i niewygody z radością do nowej, zupełnie nieznanej ojczyzny, dla której trzeba ponosić niebezpieczeństwa podróży morskiej i zapewne trzeba będzie staczać o nią zawzięte walki.

Oda dwudziesta dziewiąta pierwszej księgi jest łatwą i do przełożenia na język polski i nie nastrocza trudności przy ujęciu myśli ogólnej. Jednak, zdaniem mojem, wypada jej treść zbyt blado w komentarzu p. Stanisława Rzepińskiego. Oto jak St. Rzepiński ujmuje myśl przewodnią tej ody: „Przyjaciel Horacego Iccius, który się dotąd filozofją zajmował, postanowił wziąć udział w wyprawie, którą w 25 r. przygotowywał do Arabji namiestnik Egiptu, Aelius Gallus. Poeta, widząc tę nagłą zmianę w przyjacielu, żartuje z niego i przypuszcza, że zapewne w chęci z bogaceniem się zamienił poważne zajmowanie się naukami na twardą żołnierkę. Poeta chce wpłynąć na zmianę postanowienia swego przyjaciela i wskazuje mu na poważne trudności podobnej wyprawy, nazywając królów Arabji niezwycięzonymi, a ludy Wschodu straszniemi“. Rzeczywiście poeta jest zdumiony nagłą zmianą w upodobaniach i planach swego przyjaciela i nie chce wierzyć, by Iccius naprawdę porzucił filozofję a zajął się twardą służbą żołnierską. Dlaczego? Uczniowie przeważnie odpowiadają, że Iccius przyznał pierwszeństwo żołnierce, a z tem zapatrywaniem nie godzi się poeta, który filozofję uważa za zajęcie ważniejsze. Zapytani, na czem opierają swój sąd, przytaczają słowa: (Iccius) pollicitus meliora. Meliora zatem uczniowie odnoszą do zajęcia, porzucanego przez Iccius'a, naturalnie ciąg dalszy rozumowania prowadzi do wysnucia wniosku, że służba wojskowa jest zajęciem mniej szlachetnem, a więc gorszem w mniemaniu Horacego. Wezwani, by się głębiej zastanowili nad

słowami: *pollicitus meliora* i wzięli pod szczególną uwagę tekst, w którym wymienione słowa tkwią, uczniowie zaczynają rozumować. Dotychczas *Iccius* skupował zewsząd książki filozoficzne, a więc z własnej kieszeni wydawał na te przedmioty pieniądze, poświęcał czas na branie udziału w różnych zebraniach filozoficznych czy też należał do stowarzyszeń filozoficznych; jako nagrodę za te trudy mógł tylko wzbogacić swój umysł teoretycznymi wiadomościami, nie osiągał więc w obydwu wypadkach żadnych korzyści materialnych, owszem zakupno książek mogło nawet obciążać dość poważną sumą jego wydatki domowe. To zupełnie bezinteresowne zajęcie, przyczyniając się do uszlachetnienia i rozwoju jego sił umysłowych, porzuca i poświęca się służbie wojskowej, by zyskać skarby, bogactwa, tłum niewolników i niewolnic, jednym słowem, by móc żyć w przyszłości wśród przepychu i rozkazywać podwładnym. Horacy ceni ludzi, którzy oddają się zajęciom różnym, ale tylko wtedy, jeżeli nie zamierzają z nich ciągnąć osobistych korzyści, nie zamierzają górować ponad drugimi lub drugich, broniących swej wolności, zamieniać w niewolników. Nawet służba wojskowa powinna się kierować szlachetnymi uczuciami wobec wrogów, których zuchwałość należy złamać i ubezwładnić ich nieprzyjazne zamiary względem własnej ojczyzny, lecz wybierać się na wojnę po zdobycie skarbów i niewolników nie zasługuje u Horacego na pochwałę. St. Rzepiński zaznaczył główne momenty, lecz tak słabo, tak niewyraźnie, iż bardzo łatwo je przeoczyć. Tymczasem myśli, rzucone przez Horacego, oświecone odpowiednio przez uczącego i uczących się, nabierają dziwnej kraszy, stają się młodem, zrodzonym wczoraj, nad którymi warto podumać i nad którymi młodzież dzisiejsza w znacznej części nie przechodzi obojętnie do porządku dziennego.

Usunąć balast naukowy, wyrzec się banalności przy Horacym jest najwyższa pora, jeżeli pedagodzy życzą sobie, by Horacy zyskał uznanie u młodzieży a przestał uchodzić za *bon vivanta* lub jakiegoś nadwornego poetę, prawiącego dla zabicia czasu czy też z nudów mniej lub więcej wzniosłe morały. Horacy był najlepszym synem swej epoki, pragnął z niej zachować to wszystko, co najlepsze, a przyznać musimy, że Rzymianie w czasach Horacego mieli wiele doświadczenia i umieli z tego doświadczenia sami korzystać i przyszłym pokoleniom je przekazać.

KRASICKI I HORACY

napisał

WIKTOR HAHN

(c. d.).

VII.

W *Panu Podstolim* (1778—1804) mówiąc o tańcach, przytacza słowa Horacego (III, 6) o zgubnych skutkach zbyt wolnych figur tanecznych:

- 21 Motus doceri gaudet Ionicos
Matura virgo et fingitur artubus
Iam tunc et incestos amores
De tenero meditatur ungui²⁴).

W tymże utworze wspomina o kollatorze, który prześladowany nieraz za to, iż nie dbał o zyski i cisnącej się do siebie fortuny przyjąć nie chciał, zbywał prześladowających owem Horacego zdaniem [III, 29]:

- 85 virtute mea me involvo
probamque pauperiem sine dote quaero.
Cnotą się okrywam i pocziwego ubóstwa pragnę²⁵).

²⁴) Część I, Księga III, r. XIII: Uwagi Pana Podstolego nad tańcami. Dzieła II, 285 n. Te same wiersze stanowią motto XI numeru rocznika Monitora 1772, który cały wypełnił swojemi artykułami Krasicki.

²⁵) Część III, Księga I, r. XIII: Ksiądz Pleban daje wiadomość o nieboszczyku kollatorze panu podkomorzym. L. I, II, 402. Ponadto I, 3, 3 wzmianka, że Horacy najjaśniejszego tytułu nie dawał Augustowi, a przecież był większym monarchą August niż teraźniejsi (II, 271). W II, 2, 1 przytacza błędnie słowa Terencjusza (Andria I, 1, 34) ne quid nimis, jako znajdujące się u Horacego (II, 316).

Pewne refleksy II, 3 (aequam memento rebus in arduis) widoczne są w wierszu Krasickiego *O niestateczności losu* (pomieszczonym w *Wierszach różnych* (1784) pod nr. III):

- Czemuż się skarżysz na fortuny ciosy,
W twych uzaleniach mniej baczny?
Nie wiesz, jak zmienne wszystkie nasze losy,
Jaki jej humor dziwaczny?
5 W momencie jednym szczęście zniszczyć zdoła,
A w swem działaniu fałszywem,
Raz zbyt nie smutna, drugi raz wesoła,
Czyni nędznego szczęśliwym.

W tymże zbiorze wiersz pod nr. XII: *Marzenia dworaka na wsi osiadłego* przypominają nieco ogólnym tonem Epodon 2.

VIII.

W trzeciej części pracy *O Rymotwórstwie i rymotwórcach*²⁶⁾, poświęconej rymotwórcom łacińskim, mówi Krasicki w §. III o Horacym, podając najważniejsze szczegóły z życia poety, przyczem posługiwał się licznymi cytatami z jego dzieł. Kończy podaniem opisu postaci poety²⁷⁾. Ustęp ten nie zawiera nic uwagi godniejszego, o utworach poety nie wspomina tutaj Krasicki zupełnie. Charakterystyczne jest tylko zdanie, że czytaniem Horacego nasycić się nie można (IV, 101). Jako przykłady poezyj Horacego przytacza Krasicki 4 utwory:

1. Pieśń 1 księgi I: Do Mecenasa.

2. Pieśń o upadku Rzeczypospolitej Rzymskiej z niezgody obywateli w przekładzie X. Ant. Wiśniewskiego (Epodon 16).

3. Pieśń o życiu wiejskiem (Epodon 2) przekładania Onufrego Korytyńskiego.

4. List do Arysta, w którym zachwala mu życie wiejskie, przekładania F. Dmochowskiego (Epist. I, 10).

Wspomniany powyżej przekład pierwszej pieśni księgi I wydrukowano także w znanym *Wyborze pieśni, satyr i listów Horacego* (Wilno, 1807), oznaczając go literami *I. K.* stąd też uważano go powszechnie za przekład Krasickiego. Po porównaniu jednak przekładu tego z przekładem tej samej ody, dokonany przez Jana Czyżę, dochodzi W. Ogrodziński do wniosku, że przekład, umieszczony w *Zbiorze*, jest przekładem wspomnianego Czyży, odpowiednio przerobionym przez Krasickiego, który już to wprowadzał drobniejsze zmiany w przekładzie Czyży (w. 1—6, 13—22, 25—28), już to dał własny przekład (w. 1—12, 23—24, 29—36)²⁸⁾. Tak poprawiony przekład Czyży brzmi w następujący sposób:

Mecenasie! Krwi królów potomku szlachetny,
O ty, moja obrońco! mój zaszczycie świetny!
Są, którzy za wysoką poczytują sławę

²⁶⁾ Pracę tę rozpoczął Krasicki z końcem 1793 r. Por. Kraszewski, I. I., 325.

²⁷⁾ IV, 101—110.

²⁸⁾ *Polskie przekłady Horacego*. W: *Commentationes Horatianae*, Kraków, 1935, Część II, str. 103 n. Według Ogrodzińskiego miał Krasicki wygładzić przekład Czyży wspólnie z Franciszkiem Ksawerym Dmochowskim. Przekład Epist. I, 10 (por. uwagę 7) przypisuje Ogrodziński Onufremu Korytyńskiemu (str. 83).

Zbierać olimpijskim wozem wzruszoną kurzawę:
 Tych meta, okrążona pędem wartkich osi,
 I palma z panów ziemi do bogów podnosi.²⁹⁾
 Ten lubi, gdy niestały gmin w swoich zapędach,
 Na najwyższych go w kraju postawi urzędach.
 Ów, gdy mu gumna własne tak napełnią plony,
 Jak gdyby zasiał żyzne Libii zagony.
 Ów plugiem przewracając ojczyste zagony,
 Choćbyś mu atlasowe obiecywał zbiory,
 Nie nakłoni się nigdy, by cypryjską łodzią
 Spierał się trwożny z morza gwałtowną powodzią.
 Nieraz w żegludze srogiej doświadczywszy fali,
 Ostrożny kupiec, na wsi dni swobodne chwali.
 Wnet do nędzy niezwyklej silne czując wstręty,
 Morskim strzaskane gwałtem naprawia okręty.
 Są, którym przy kielichu massyjskiego wina,
 Trudom odjęta, słodko upływa godzina;
 Lub rozciągnawszy członki pod zielonym cieniem,
 Lub usiadłszy nad wolno płynącym strumieniem³⁰⁾.
 Tego lechce dźwięk trąby, obóz ciągnie zbrojny,
 I od troskliwych matek przeklinane wojny.
 Na wszystkie niepogody nieba wystawiony,
 Biega myśliwiec, młodej zapomniawszy żony.
 Czyli sarna od wiernych psów zoczona leci,
 Czy mu kręte marsyjski rwie odynieć sieci.
 Mnie bluszcz między samemi bogi miejsce daje,
 Godny dar głów uczonych, mnie i chłodne gaje,
 I lekko z Satyrami skacząc Nimfy hoże,
 Stawią w miejscu, gdzie motłoch podnieść się nie może,
 Jeśli tylko Euterpe mych pieśni dźwięk poi,
 A lesbijską mi lutną Polimnia stroi.
 Gdy zaś twoim wyrokiem wśród liryków siadę,
 Wyniosłą głową niebios dotykać się będę³¹⁾.

²⁹⁾ W przekładzie Czyża wiersze 1—6 brzmią w następujący sposób:

Meceno, starożytnych królów krwi szlachetna,
 O ty moja obrońco i ozdobo świetna!
 Są którzy za celniejsze życia mają sprawy
 Zbierać lotnemi wozy olimpskie kurzawy;
 5 Tych rączy bieg do mety rozpalonych osi
 I los szlachetnej palmy między bogi wznosi.

³⁰⁾ Wiersze 19—20 przełożył Czyż w ten sposób:

Są, którym przy kielichu Massyjskiego wina
 20 Krótka czasu wesoło upływa godzina,
 Lub przy gęstym złożywszy martwe członki cieniu,
 Lub też wolno szumiącym głowę przy strumieniu.

³¹⁾ W *Pismach rozmaitych Franciszka Ksawerego Dmochowskiego* (Warszawa, 1826, I, 261—262) wydrukowano mylnie przekład ten jako

Brak szczegółów o twórczości Horacego w tym ustępie zastępują częściowo rozrzucone bardzo nieliczne wzmianki o niej w części pierwszej, ogólnej, wzmianki, nie przedstawiające większego interesu. I tak na str. 9 mówi krótko o najznamienitszym hymnie poety: *Carmen saeculare*, o stosunku poety do Pindara (str. 10 n., 213) i Homera (str. 11); najwięcej uwagi poświęca *Ars Poetica*, utrzymując, że w rodzaju swoim poemat ten nie tylko wyrównywa, ale przez istotę i ośnowę rzeczy w ważności przenosi inne tego rymotwórcy dzieła, podaje przytem zwięzłą treść poematu (str. 19 n., por. nadto wzmiankę o Arystarchu, wspomnianym w poemacie, str. 13).

Zestawiając Horacego z Pindarem twierdzi, że nie wyrównywa mu w locie, jednakże pieśni jego pełniejsze są rzeczy i z wytwornością taki wdzięk łączą, iż im więcej w czytaniu powtórzony, tem bardziej się przymila (IV, 11).

Co do elegji nadmienia, że Horacy „posunął ją i do radosnego wyrazu po przykrem uczuciu:

versibus inpariter iunctis querimonia primum,
post etiam inclusa est voti sententia compos. AP 75 n. (27).

Ponadto wspomina Krasicki o pochwalę Wergiljusza przez poetę (Sat. I, 10, 44 n., l. l. 26), o niepoehlebnym sądzie komedji Plauta (31), o Afranjuszu (110), Asinjuszu Pollionie (112), stosunku do Tibullusa (113), wpływie na Kochanowskiego (24, 142), Sarbiewskiego (11, 25); za *najszcześniejszego tłómacza* Horacego w Polsce uważa Onufrego Korytyńskiego (165). Z autorów innych narodowości, ulegających wpływowi poety, wymienia Vidę (173) i Boileau (24).

Dopełniają tych wzmianek następne słowa Krasickiego w urywku zatytułowanym: „Do...” (I, 389): „Przedziwne dzieła Wergiljusza i Horacego dotąd nie znalazły w tak odległej wieków porze takich, którzyby z nimi walcząc, z nimi się zrównać mogli; pokorne to wyznanie, ale prawdziwe. Jeśli

przekład Dmochowski. Być też może, że Krasicki wygładził przekłady z Horacego, dokonane przez ks. Joachima de Kalnassy'ego, kanonika warmińskiego. Z przekładów Kalnassy'ego ogłosił W. Ogrodziński w roku bieżącym z rękopisu Czartoryskich w Krakowie cztery ody: III, 1, 3, 8, 12. (l. l. 126 n., 196—201). O Kalnassym por. Kraszewski J. l. l. 1. 192, 193, 237, 244, 268, 301, 312, Kurpiel A. M. „Prawa ręka“ X. Biskupa Warmińskiego. Pam. Lit. 1907, 492—500.

więc trudno, przynajmniej naśladować i tłómaczyć niech się godzi“.

IX.

W *Rozmowach zmarłych* dwa razy wprowadza Krasicki Horacego. W *Rozmowie V między Horacym a Boileau*, satyrykiem francuskim, gani Boileau Horacego, że wyśmiewał po nazwisku Mewjusza. Horacy uznaje swój błąd, przyznając, że satyra zaostrza krytykę, ale powinna mieć swoje granice, żeby na obmowę nie wyszła, zdaniem jego jednak Mewjusz był dość godny śmiechu i nagany. Ostatecznie wypowiada przekonanie, iż lepiej stracić własny koncept, niż targać się na cudzą sławę. Ponadto Boileau zarzuca Horacemu, że był chwałcą Augusta, na co on nie zasługiwał, jako ten, który powstał przeciw ojczyźnie. Zarzut ten odpiera Horacy w ten sposób, że Boileau w swoich pochwałach Ludwika XIV dał właściwie zjadliwą jego satyrę³²).

W *Rozmowie XIV między Horacym a Sarbiewskim*³³) ciekawszych uwag niema; Horacy, uznając Sarbiewskiego jako swego naśladowcę, zaznacza, że zasłużył słusznie na chwałę, jakiej u swoich i cudzych używa. Pochwały jego dla twórczości Sarbiewskiego są tem większe, że miał do zwalczania duże przeszkody: 1. opanowanie języka obcego, 2. stan swój duchowny, nie pozwalający na wprowadzenie ozdób mitologicznych. Broni się Sarbiewski w ten sposób: „Używały późniejsze wieki waszej mitologii i ja niekiedy szedłem ich torem, a stan mój temu nie przeczył; ale że i w naśladowaniu miarę zachować należy, choćby mi stanu mojego obowiązki nie były tego broniły, iżbym się za wdziękiem wyrazów zapędział, sama myśl o skutkach, któreby z czytania dzieł moich nastąpić mogły, wstrzymaćby powinna zapęd zbyt uniesionego pióra“. Ostatecznie, przypierany do muru oświadczają, że grącom ofiary od wszystkich się należą, jako tym, które łączą skromną wstydlivość z wdziękiem³⁴).

³²) V, 16—17. Wspomnianego w tekście Mewjusza, współczesnego sobie lichego poetę, wyśmiewa Horacy w Epodon 10:

il Male soluta navis exit alite, | ferens olentem Maevium.

³³) V, 35—37.

³⁴) Na jakiejś omyłce opiera się wiadomość podana przez Zygmunta Leśnodorskiego (*Lucjan w Polsce*, Kraków, 1933, s. 56),

X.

W kilku ustępach „Uwag“ są dość liczne wzmianki o Horacym³⁵⁾. I tak: W *Myślach różnych* notuje Krasicki: „Rzadko naśladowca zasłużył na naśladowanie: czuł się być pasterzem Horacy, gdy naśladowców owcami nazwał (Ep. I, 19, 9; III, 288)³⁶⁾. W artykule *O piśmie* szeroko rozwodzi się nad przepisem Horacego, zalecającego, by płód literacki przeleżał się dziewięć lat (AP 386): „Wielkie jest podobieństwo, że Horacy, własnem wsparty doświadczeniem, tę ważną prawdę obwieścił; inaczej nie byłby śmiały powiedzieć o swoich pismach iż zostawił pamięć trwalszą nad kruszcowe posągi [III, 30, 1]. Możliwość zbyt miłości własnej przysądzić takowe samochwalstwo, ale gdy ciąg wieku szacunku dzieł jego nie zatarł, przyznać mu to należy, co o sobie powiedział“³⁷⁾.

Ten sam cytat z Horacego podaje w dalszym ciągu wspomnianego artykułu: „Nie jest myśl moja oznaczać ściśle czasów rozmiary; i Horacy gdy mówił: *nonumque prematur in annum*, przeciąg wprawdzie dziewięcioletni kładąc, do tego jedynie zmierzał, iżby dał uczuć, że z dziełem dokonaniem śpieszyć się nie należy, ale czekać póty, póki pierwsze wzruszenie dzieł ani nie uśmierzy się i nie przejdzie, a dopiero używać drugim własności swojej“³⁸⁾.

Zalecając oddawać utwory pod sąd uczonych ludzi, zaznacza, że mężów takich nazywa Horacy Arystarchami, przy-

jakoby Krasicki napisał *Rozmowę Horacego i Wergilego*; takiej rozmowy niema w *Rozmowach zmarłych*, jest tylko *Rozmowa Homera i Wergiliusza*.

³⁵⁾ Kraszewski J. I. L. I. str. 88, wyraził przypuszczenie o powstaniu „Uwag“ w okresie pracy Krasickiego w „Monitorze“. „Jeżeli się nie mylimy, znajdują się z Monitora urywki w wydaniu Dmochowskiego w zbiorze „Uwag“. W nich jeszcze występuje jako moralista, Krasicki, broni sobie najwłaściwszej, dowcipu użyć nie śmie, nie jest jeszcze sobą“. Podobnego zdania jest także Zygmunt Leśnodorski: *Przyczynki do twórczości Krasickiego*. Ruch Literacki 1923, str. 319. Zupełnie odmiennie utrzymuje Bernacki l. l. 1933, 459: „Uwagi pochodzą z najpóźniejszego okresu twórczości poety, były artykułami, przeznaczonemi do czasopisma *Co tydzień*, ukazały się zaś w druku dopiero w roku 1803“.

³⁶⁾ Ten sam cytat podaje w artykule *Naśladowanie*, (III, 375). Por. nadto powyższy ustęp II.

³⁷⁾ III, 291 n.

³⁸⁾ III, 292.

czem cytuje znany ustęp z AP 445—450³⁹), vir bonus et prudens versus reprehendet inertes do ełów fięt Aristarchus. W notatce *Waleczność* przytacza jako cytat z Horacego owego dowcipnego serc ludzkich badacza słowa: widzę co lepiej i chwale, a idę za tem, co gorzej, video meliora proboque, deteriora sequor (III, 334), powtarzając ten sam cytat w artykule: *O cnocie* (III, 423), w obu miejscach jednak myli się, gdyż są to słowa Owidjusza (Metam. VII, 20).

W ustępie *Krytyka* piętnuje śmiałość satyryków, którzy nie dosyć mając na tem, iż powstając naprzeciw zdrożnościom, uszczególniają nawet powstanie swoje przeciw zdrożnym, targając się na ich sławę, wziętość; widzi w tem Krasicki zdrożny przykład Horacego (III, 364). Mówiąc o ogrodach, przytacza za Horacym, że Rzymianie nienasyceni miejscem zapuszczali się w morze, rozszerzając tak ogrody swoje (III, 373).

We wspomnianej już notatce *Waleczność* (III, 336) cytuje słowa poety: „Niech świat padnie, przywalony ruiną nie zleknie się pocziwy człowiek“ (III, 5, 5—6); te same słowa w oryginale przytacza w notatce *Rozpacz* III, 359:

si fractus illabatur orbis,
impavidum ferient ruinae.

a w związku z tem podaje jeszcze z III, 3 słowa:

1 iustum et tenacem propositi virum (III, 360)⁴⁰.

W uwagach *O uszanowaniu rodziców* uwzględnia III, 6:

46 aetas parentum, peior avis, tulit
nos aequiores (III, 403).

Mówiąc o tłumaczeniu ksiąg, wyśmiewa początek przekładu pierwszej ody księgi I, dokonanego przez jednego z pierwszych u nas tłumaczy Horacego:

Dobrodzieju! z pradziadów królów urodzony (III, 277).

³⁹) Ten sam cytat przytacza IV, 13. W artykule *Biblioteki* wzmianka, że w rytmach Homer, Wergiljusz, Horacy nie potrzebują foljałów. (III, 325).

⁴⁰) Zwrot: impavidum ferient ruinae znajdujemy jeszcze w *Przypadkach Doświadczyńskiego* (1776, I, r. 12), nadto w liście poety z 14 marca 1782 (Kraszewski, I. I. 243, Dzieła VI, 415).

W notatce *O gmachach starożytnych* cytuje z AP wiersz:

4 desinit in piscem mulier formosa superne (III, 382).

Zestawiam kilka jeszcze uwag Krasickiego, pomieszczonych w mniej ważnych jego pracach. W artykuliku pt. *Mecenas*, wchodzącym w skład *Pism różnych*, wspomina Krasicki pokrótce o stosunku Mecenasa do Horacego (IV, 327 n. 330), cytując III, 28, 1: „Tyrrhena regum progenies“; przytaczając jednak urywek z pamięci, dodał nie znajdujące się u Horacego słowa: „Etrusco de sanguine regum“.

W artykuliku *Pisarze i czytelnicy* cytuje wiersze Horacego z AP:

sumite materiam vestris, qui scribitis, aequam
viribus et versate diu, quid ferre recusent,

40 quid valeant humeri⁴¹).

W notatce *O trejnisiach czyli blaznach*, mówiąc o Saturnaliach, przytacza znane opowiadanie Horacego w satyrze 5 księgi II o niewolniku Dawusie (IV, 446 n.).

W *Myślach różnych*, wpisanych w Directorium Divini Officii w r. 1793, zanotował Krasicki pod nr. 23 następującą uwagę: „Horacy i Boileau pisali prawidła rymotwórstwa, a zapomnieli o tem, że zbyt chwalić, a zwłaszcza mniej godnych nie godzi się, ale też nie mając nic uzyskali folwarki i każdy z nich swój opisał“⁴²).

Ostatnią wzmiankę o Horacym pomieścił Krasicki w ostatniej swej pracy: *Listach o ogrodach*, pisanych w ostatnim miesiącu życia (w marcu 1801 r.)⁴³. W liście III porusza obszernie kwestję, uwzględnioną przed laty (por. powyżej ustęp X) tj. zajmowanie przez bogatych Rzymian morza, celem pomieszczenia na niem sztucznych ogrodów. W związku z tem cytuje znaną odę 15 księgi II.

Z powyższych wywodów widoczne, jak w całej twórczości Krasickiego od r. 1766 do r. 1801, w utworach zarówno poetycznych, jak prozaicznych, snują się jakby nic czerwona

⁴¹) L. I. IV, 416.

⁴²) Bernacki, l. I. 1933, 507. Por. podobną uwagę w *Liście VII Do p. Rodkiewicza* (patrz wyżej koniec ustępu VII).

⁴³) Kraszewski. L. I. str. 358.

wzmianki o Horacym. Stwierdzają one, że Horacy stał się dla Krasickiego tym poetą, w którym miał największe upodobanie, którego czytaniem według własnych słów nasycić się nie mógł; był on według Krasickiego badaczem serc ludzkich.

Mimo takiego przejęcia się twórczością Horacego, bardzo nieznaczny jest wpływ poety rzymskiego na pomysły poetyckie Krasickiego; nasuwają się mu często myśli Horacego, którego zna doskonale i przytacza w pełnem brzmieniu w swych utworach; istotnych naśladownictw jest niezmiernie mało. Stąd w zestawieniu powyższem nie wyłączyłem tych nielicznych zależności od wzmianek o Horacym; obie rzeczy wiążą się ściśle razem i prawie że się oddzielić nie dadzą.

W ocenie charakteru i utworów Horacego nie podaje Krasicki ciekawych uwag, spostrzeżeń; przypuszczać też można, że specjalnych prac naukowych o Horacym nie czytał, przynajmniej odbicia poglądów współczesnych badań filologicznych nad Horacym trudno się dopatrzyć w jego wzmiankach⁴⁴). Są one jednak ciekawym bardzo przyczynkiem do poznania wpływu, jaki nań wywarł jeden z najznakomitszych poetów rzymskich. Stwierdzają też dowodnie, jak wielkie zadowolenie estetyczne znajdował Krasicki w jego poezji, jak się nią rozkoszował, jak ją odczuwał i rozumiał. Ustosunkowanie się poety do Horacego jest też w badaniach nad wpływem jego w Polsce jednym z najciekawszych problemów w tym kierunku, wykazuje bowiem, jak bardzo zaważył Horacy na życiu poety. Prócz wartości estetycznej poezji Horacego odegrały tu niemałą rolę jego zapatrywania, ta pogoda umysłu, z jaką odnosił się do otaczającego go świata, radość życia, które umiał sobie urządzić tak dobrze i praktycznie. Taki sam mniej więcej ma charakter Krasicki, którego też nie bez słuszności możnaby nazwać polskim Horacym przedewszystkiem ze względu na wspólność zapatrywań moralnych i etycznych, łączących go z wieszczem wenuzyjskim.

⁴⁴) Chociaż zna Lessinga, nie zapoznał się z jego tak ciekawemi *Rettingen des Horaz*. W ogłoszonych dotychczas materiałach do twórczości Krasickiego niema cytowanych żadnych prac naukowych o Horacym.

O C E N Y I SPRAWOZDANIA

Gustaw Przychocki: *Tempo i nastrój rzymskich widowisk teatralnych.* (Wydawnictwo Koła Klasyków Studentów Uniw. warsz.). Str. 40. Warszawa 1935.

Dawno już nie czytałem tak interesującej książeczki jak niniejsza. Zamiast nieudolnie podawać tok myśli, w niej zawartych, chciałoby się raczej przepisać całe z niej stronicę. Raz dlatego, że się ma przeświadczenie, iż wszystko, co w niej zawarte, poparte jest autorytetem pierwszorzędного znawcy w tej dziedzinie, a powtóre dlatego, że Prof. Przychocki ma rzadki dar takiego popularyzowania zdobyczy naukowych, że w jego podaniu wywody naukowe ani nie stoją na poziomie elementarnym ani nie odpychają przesadną erudycją. Toteż szczęśliwą była myśl Koła Klasyków Studentów Uniw. warsz., aby zaprosić właśnie prof. Przychockiego do wygłoszenia 2 popularnych wykładów z dziedziny rzymskich widowisk teatralnych. Chociaż więc autor powołuje się na Ribbecka, Wrighta i Zielińskiego, my wiemy, że i bez tego posiada on w tej dziedzinie taką moc wiadomości, że musi w ich obrębie przeprowadzać nieraz selekcje. Przedstawienie rzeczy zyskuje na jasności dzięki częstemu nawiązywaniu do chwili obecnej.

Na wstępie zastanawia się autor nad tem, czem były przedstawienia sceniczne dla Greków: były świętem, częścią kultu, obrzędem, w którym wyrobiła się czynność sakralna, będąca wiernym wyrazem życia i jego dwóch cech: radości i smutku. To źródło pełni życia, tryskające ze starej attyckiej komedji i majestatu cierpienia zakłętego w formy starej, posągowej tragedji. Grecki teatr w epoce klasycznej był naprawdę teatrem *n a r o d o w y m*. W świecie scenicznym brał udział cały zespół obywateli: jedni jako widzowie, inni jako autorzy i aktorzy, dlatego też nie mogło być mowy o jakimś mniejszym szacunku ze strony obywateli na widowni w stosunku do obywateli na scenie.

Teatr rzymski zajmuje stanowisko pośrednie między greckim a naszym. I w Rzymie przedstawienia sceniczne były czemś rzadkiem i odświętnem, ale ponieważ dramat nie był w Rzymie czemś rodzimem, przeto przedstawienia sceniczne były w Rzymie czemś *d o d a t k o w e m* do wielkich uroczystości gwoili rozweselenia i zabarwienia obywatelstwa. Toteż związek ich z kultem był już od samego początku luźny.

Ale w epoce hellenistycznej i na terytorjum greckiem następuje zasadnicza zmiana: przedstawienia sceniczne tracą nimb powagi sakralnej,

i dostają się w ręce zawodowych artystów scenicznych, którzy urządza-
ją przedstawienia sceniczne jako imprezy dochodowe. Związki
artystów scenicznych rozszerzają swą działalność oczywiście i na Italię.
Występują w teatrze wprawdzie zromanizowani Grecy i Latynowie, ale
są to z reguły niewolnicy lub wyzwolenicy. Dlatego to w Rzymie cały
stan aktorów, których nazywano *histriones*, był w pewnej, co prawda
tylko oficjalnej, pogardzie.

Nie znaczy to, żeby Rzymianie nie lubili teatru; niemniej gardzili
wszystkiem, co miało związek z płatnem, brudnem rzemiosłem, a za to
uważali właśnie zawód aktorski. Od tego uprzedzenia nie może się wy-
zwolić nawet filozof Seneka, który tak wyraźnie uznawał godność ludzką
w każdym człowieku i niewolniku. Niefudno więc było wobec tego
występować przeciw aktorom z represjami jak np. wypędzenie aktorów
z Rzymu przez cenzorów w roku 115 a. Chr. Zaczepki zaś imienne ze
sceny były zakazane już na podstawie prawa XII tablic i traktowane na
równi z ciężkiem uszkodzeniem ciała.

O ile chodzi o twórczość dramatyczną rzymską, — to dionizyjską
swobodę greckich komicznych *autorów* zastąpiła w Rzymie swoboda sa-
mych *aktorów*, widoczna w tendencyjnej stylizacji roli lub śmiałem
wtrącaniu improwizowanych dodatków. Aktorzy rzymscy pomimo ostrych
represyj nie cofali się czasem nawet przed zaczepkami cesarzy.

Trzeba pamiętać, że publiczność rzymska stawiała szczególnie wiel-
kie wymagania wobec gestykulacji i mimiki. Tak np. dobry w rzymskim
smaku aktor komiczny, chcąc w całej pełni nadażyć za temperamentem
widzów, musiał grać z szaloną szarżą i w zawrotnem tempie.

Aktorzy rzymscy niezmiernie skrupulatnie studjowali swoje role, kła-
dąc b. wielki nacisk na gestykulację i mimikę, czemu sprzyjało pierwotne
granie bez masek. Toteż niełatwo pogodzili się z nową modą gry, gdy
w I w. a. Chr. wprowadzono na wzór Greków używanie masek.

Odtwarzanie postaci osób współczesnych bywało niekiedy zdumie-
wajaco znakomite. Wybitni artyści bowiem wybierali — jak poświadcza
Cicero — role nie najlepsze ale najlepiej im odpowiadające. Z Kwin-
tyljana zaś dowiadujemy się, że ulubieni artyści mogli sobie pozwalać
na pewne maniere, którychby innym aktorom publiczność nie wybaczyła.

Jednym z ulubionych tricków rz. aktora komicznego było *celowe*
wypadanie z roli dla wywołania efektu komicznego. A więc stanowisko
rzymskiego widza i aktora wobec świata iluzji scenicznej nie było by-
najmniej prymitywne. I widz i aktor umiał, idąc za nastrojem chwili,
wyłamać się zrecznie z tych ram i robić np. komedję z komedji. Tu na-
leży np. koncept z komedji Plauta, u którego aktor, oklaskiwany w pew-
nej roli i wywoływany, powiada do widzów, „pójdę wdziać inny kostjum.
chcę się zamienić na kogo innego“. Albo w „Punijczyku“, (550 i n.)
aktorowie mówią do swego kolegi:

„My już o tem wszystkim wiemy! Tu o widzów chodzi,
Dla nich przecież gra się tutaj tę oto komedję.
My przecież razem z tobą roli się uczyli,
Żeby wiedzieć, jak ci mamy w sztuce odpowiadać...

Na analogiczny objaw w dzisiejszej operze moglibyśmy się powołać my, gdy jesteśmy świadkami, jak aktor konający śpiewa przepięknie według wszelkich zasad melodyki lub gdy szlocha rytmicznie w takt muzyki. Zresztą zapatrywania publiczności na grę aktorów ulegały zmianie; i tak w epoce cesarskiej sposób gry z czasów republiki uchodził za przestarzały. Poza tem od dobrego aktora wymagano b. dużo. Publiczność chciała go słyszeć najwyraźniej na wszystkich miejscach. Musiał więc mieć doskonały, donośny głos, nieskazitelną dykcję; przy najdrobniejszej pomyłce w akcencie lub wymowie podnosiła się burza protestów na widowni. Znamienne są tu uwagi Cicerona w *De orat.* I 259.

Wymagano wreszcie od aktora doskonałych warunków zewnętrznych: urody, zręczności, zwinności.

Podniętą w wysiłkach aktorów było uznanie publiczności; z drugiej strony aktor, który się źle spisał — mógł być w dawniejszych czasach przez dyrektora trupy poprostu skazany na baty.

Jalje byłyienne gaże aktorskie? Według dawnego zwyczaju płacono aktorom w naturaljach a więc dawano im: wieprzowinę, figi, ogórki, wino, nawet drzewo na opał; później w pieniądzech. Słyszymy, że Roscius za 1 dzień gry dostawał 1000 denarów tj. ok. 20.000 zł. Jego kolega, Ezop, zostawił synowi majątek wartości 20.000.000 sestercjów, tj. ok. 5 milionów złotych. Na wzmiankę zasługuje niejaki Ambivius Turpio, który jako dyrektor trupy teatralnej trzymał się zasady, że nie zawsze trzeba iść za smakiem publiczności, lecz należy ją wychowywać i uczyć zrozumienia tych sztuk, które się jej narazie nie podobają.

Wszystkie role w tragedji i komedji rzym. a więc i męskie i kobiece grali tylko mężczyźni; aktorki występowały tylko w lekkich utworach scenicznych w tzw. mimie czyli dzisiejszym kabarecie.

Niebrak też rysów ciekawych w związku z śmiercią aktorów. Oto pewien aktor trag. kazał napisać na swym grobie: „Umierałem wiele razy, ale tak jak teraz — jeszcze nigdy“. (C. I. L. 3980). Czy nie kryje się w tem powiedzeniu głęboka prawda, którą po szeregu wieków powie: Szekspir: „Cały świat — to scena, a wszyscy ludzie — to tylko aktorzy“?

Przedstawienia teatralne w staroż. Rzymie były zapowiadane na kilka dni naprzód przez herolda. Przedstawienie rozpoczynało się wczesnym rankiem; nie dziwnego zatem, że niejednen z widzów, który nie zdążył się wyspać, usiłował kiepską noc wynagrodzić sobie drzemką w teatrze, zwłaszcza, o ile sztuka nie była dość zajmująca. Tak np. w jednej ze sztuk Plauta pan domu wzywa swego służącego, z którym rozmawia, „by tak nie krzyczał, bo mógłby pobudzić śpiących widzów“.

Wstęp do teatru był bezpłatny dla wszystkich i zasadniczo każdy obywatel miał prawo zająć miejsce, jakie mu się podobalo. Wcześniej jednak zarezerwowano dla władz i senatorów miejsca w tzw. orchesterze tj. przed amfiteatralnemi kręgami siedzeń. Później i z tych miejsc amfiteatru zarezerwowano pierwsze 14 rzędów dla stanu rycerskiego. Dopiero później wprowadzono pewnego rodzaju bezpłatne bilety celem zabezpieczenia miejsca każdemu. Ale i to zapewne na niewiele się przydało, bo ruchliwa i wrzaskliwa publiczność pchała się nawet aż na

scenę. Walka z tymi natrętami pochłaniała zapewne sporo energii inspektorów teatralnych, którzy uspokajali publiczność, nie szczędząc czasem i kija. Konieczność wczesnego zajęcia miejsc i obawa przed ich utratą zmuszała widzów do zabierania z sobą prowiantu na cały dzień i do sowitego odżywiania się w czasie przedstawienia. Jeżeli dodamy do tego agentów rozmaitych rywalizujących ze sobą związków aktorskich, agitujących wśród publiczności „gwałtownie za lub przeciw danemu artyście, i najętych za dobre pieniądze klakierów, będziemy mieli kompletny obraz widowni rz. teatru z okresu komedij plautyńskich. Żywo i barwnie maluje nam ten obraz prolog komedji pt. „Poenulus“. Prologi zachowanych komedij rz. pełne są tego proszenia i błagania widzów o spokój lub zapewnień, że to, co zagrają, nie będzie żadna tragedia lecz sztuka b. wesoła, byle tylko zechcieli spokojnie jej posłuchać. Publiczność bowiem niecierpliwiła się ogromnie, gdy sztuka nie była dość żywa i śmieszna i nieraz w środku przedstawienia żądała przerwania sztuki. I naodwrot przy dobrych sztukach, trafiało się, że publiczność żądała poprostu powtórzenia całej sztuki.

Ulubieńcem rz. publiczności był Plautus i nikt może, tak jak on, nie umiał radzić sobie z jej smakiem. Przez połączenie dialogu, śpiewu i zwłaszcza tańca stworzył Plautus coś w rodzaju nowoczesnej operetki czy też wodewilu.

Podnieśmy tu jeden rys wielce charakterystyczny dla rzymskich widzów. Oto publiczność, zebrana w teatrze, jest tem żywym i żyjącem społeczeństwem, które daje wyraz nastrojom i zapatrywaniom w związku z ważnemi współczesnemi wypadkami, zwłaszcza o ile ze sceny padają pewne aluzje, nieraz celowo przez aktorów podkreślane. Publiczność w teatrze obserwuje bacznie wchodzące na widownię wybitne osobistości i daje swym uczuciom wobec nich bezpośredni wyraz, w szczególności żywiołowo demonstruje przeciw znienawidzonemu jednostkom a wita entuzjastycznie i oklaskuje osobistości, cieszące się powszechnym szacunkiem. Również charakterystyczny był sposób, w jaki publiczność reagowała na aluzje czy tendencje sztuk wystawianych.

Bywało, że jeżeli nie sama sztuka, to reżyserja teatralna i gra aktorów potrafiły tak tendencyjnie jakąś partję wystylizować, że wywoływało to manifestację publiczności w duchu zamierzonym.

To jest dla nas szczególnie wyraźnym dowodem, jak olbrzymią rolę w urabianiu nastrojów publiczności grał teatr rz. zwłaszcza przez przypadkowe a więcej jeszcze przez celowe aluzje.

Ta skłonność publiczności rz. do namiętnego przejmowania się tak samą sztuką jak i wszelkiemi aluzjami tudzież do żywiołowych demonstracji i manifestacji w teatrach i amfiteatrach trwa w dalszym ciągu i nawet wzmacnia się w epoce cesarstwa tak, że cesarze aż walczą z tą niepowściągliwością publiczności w teatrach, prawie zawsze bezskutecznie. Tacyt opowiada, jako w pierwszym roku panowania Tyberjusza, skutkiem jakichś aluzji politycznych ze sceny wybuchły wśród podnieconej publiczności burzliwe demonstracje przeciw władzom tak, że musiało wkroczyć wojsko. Nie inne były stosunki na prowincji np. w Pompei, gdzie w roku

59 p. C. przyszło do krwawych zaburzeń na tle najprawdopodobniej politycznym.

Równie żywa i żywiołowa jest reakcja rz. publiczności na samą sztukę i grę artystów. Oznakami zadowolenia są entuzjastyczne okrzyki, frenetyczne oklaski, przyczem widzowie nieraz wstają z miejsc, w łniejsach wzruszających nawet płacz i lament a wreszcie domaganie się powtórzenia odnośnych ustępów.

Równie silne są oznaki niezadowolenia jak sykanie, tupanie i gwiżdżanie.

Istotnym podkładem takiego czy innego zachowania się widzów jest poziom ich estetycznych wymagań. Jakże się przedstawia sprawa smaku rzymskiej publiczności? Na tę sprawę rzuca ciekawe opowiadanie Polybiosa o zachowaniu się rzymskiej publiczności na przedstawieniu scenicznym, które w roku 167 a. Chr. z okazji swego triumfu urządził L. Anicius Gallus. Na podstawie tego opisu skłonni byśmy byli przyjąć, że Rzymianie lubowali się przede wszystkim w walce, w występach atletów, w brutalnych występach gladiatorów, w krwawych walkach z dzikimi zwierzętami, połączonych z rozlewem krwi.

Lecz tego rodzaju uogólnienie byłoby z gruntu fałszywe. Nie ulega wątpliwości, że i dziś przecież także nie zabrakłoby widzów na tego rodzaju przedstawieniach.

Na właściwy jednak sąd o smaku rzymskiej publiczności wskazuje opinia Cicerona, zawarta w liście do M. Marjusza, z którego wynika niezbicie, że obok pospółstwa niebrak było wśród rzymskiej publiczności także ludzi o b. wybrednym smaku i b. wysokich wymaganiach artystycznych.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę wszystkie punkty styżne między starożytnością klasyczną a nowożytnością w szczególności w dziedzinie sztuki teatralnej, to żywo uprzytomnimy sobie, że starożytność klasyczna nie jest ani wyłącznie marmurowa czy bohaterańska ani wyłącznie idylliczna ani wyłącznie zmysłowa, ale jest poprostu najprawdziwiej ludzka w tym sensie, że psychika ówczesnego człowieka nie była zasadniczo wcale różna od psychiki naszej.

F. S.

Jakób Handel, *Dzieje językoznawstwa*. Lwów 1935, Nakładem Filomaty, Lwów, Uniwersytet, str. XXVI + 266, Cena 4 zł.

Książka obejmuje dziewięć rozdziałów różnej wielkości; tytuły ich są: I Językoznawstwo w starożytności, II Wieki średnie i epoka Odrodzenia, III Językoznawstwo semickie, IV Gramatycy indyjscy, V Od odkrycia sanskrytu do r. 1816, VI Od r. 1816 do 1870, VII Od roku 1870 do najnowszych czasów, VIII Problem glottogenezy, IX Językoznawstwo w Polsce (opracowane przez R. Ganszyńca).

Już w rozmiarach poszczególnych rozdziałów poznać konsekwencje i umiar autora. Epoki, mniej ważne dla całości problemu, autor potraktował pobieżniej, aby mieć więcej miejsca dla zagadnień i epok ważniejszych. I tak np. ustęp I, omawiający językoznawstwo u Greków, obejmuje stron 22, natomiast wiekom średnim razem z Odrodzeniem poświęcił w rozdziale II stron 14. Czasy od r. 1816 do r. 1870 obejmują stron 55, a na lata od r. 1870 do czasów najnowszych poświęcił autor str. 97.

Z tej niezmierzonej masy problemów i faktów, których dostarcza badanie języka w jego historycznym rozwoju, autor wybrał tylko te, które są dla zagadnienia istotne. I tak np. jest tam w odpowiednim miejscu mowa o gramatyce Dionysiosa Thraksa, gdyż jakkolwiek Dionysios Thraks jest gramatykiem sensu stricto, a nie językoznawcą w dzisiejszym znaczeniu, to jednak nie można było go pominąć w związku z epoką grecką, zato autor pominął słusznie np. Buttmanna, którego znaczenie dla rozwoju gramatyki greckiej jest może epokowe.

Układ książki jest chronologiczny. Jedyne krótki ustęp III (językoznawstwo semickie) i takiż ustęp IV (Gramatycy indyjscy) rozrywają łańcuch chronologiczny. Dwa te ustępy zostały tu umieszczone — słusznie, tuż przed ustępem, omawiającym wystąpienie Franciszka Boppa, gdyż bez zaznajomienia się z temi zagadnieniami obraz rozwoju językoznawstwa indoeuropejskiego nie byłby dostatecznie zrozumiały.

Przy rozstrzyganiu problemów spornych autor okazuje zmysł krytyczny. I tak np., omawiając grecki problem, czy mowa powstała *φύσις* czy *ἥρσις*, dodaje, że pytanie sformułowano mylnie; lub przedstawiając zagadnienie bezwyjątkowości praw głosowych, czy mieszania się języków, umie wykazać, po czyjej stronie jest słusność.

Autor ma duży dar oddzielania rzeczy istotnych od drugorzędnych i wielką zdolność do syntezy. Jako przykład może służyć ocena zasług gramatyków greckich (str. 20—21), wyraźne podkreślenie, że Bopp stworzył językoznawstwo porównawcze, ale nie historyczne, że natomiast Jakóbowi Grimmowi należy przypisać zasługę stworzenia gramatyki historycznej.

Przystępując do omówienia epoki, zapoczątkowanej przez Boppa, autor uporał się najpierw z problemem nomenklatury (indoeuropejski, indogermański, aryjski itd.), przedstawił klasyfikację języków indoeuropejskich według dzisiejszego stanu badań, omówił podział na języki *centum* i *satem*, by już potem bez przeszkód przedstawić rozwój badań.

Znając doskonale obszerną dziedzinę badań językoznawczych, autor wyczuwa nastroje panujące i ich zmiany na polu tej nauki: umie też jasno przedstawić, jak przed naszymi oczyma rodzą się nowe zainteresowania w chwili, kiedy zdawało się, że problemy, rzucone przez młodogramatyków już zostały rozwiązane, w chwili, gdy się miało wrażenie, że nauka ta zaczyna kostnieć. W tej chwili rodzą się nowe zagadnienia, jak geografia języka, estetyka języka itp.

Autor poświęcił osobny ustęp pokrewieństwu języków indoeuropejskich i semickich, w którym jasno zobrazował historję problemu aż do czasów najnowszych. Sam przekonany o pokrewieństwie tych dwu grup, językowych, umie z takim zapalem, z tak dużym darem perswazji zasugerować wiarę w to pokrewieństwo, że czytelnik odkłada książkę z przekonaniem, iż twierdzenia i wywody Möllera i Pedersena są prawdziwe.

Rozdział ostatni (IX) pt. Językoznawstwo w Polsce, wyszedł z pod pióra niestrudzonego wydawcy Ryszarda Ganszyńca. Ciekawe — bo mniej znane — są bogate wiadomości o studjach językowych, uprawianych w dawnej Polsce, wśród których niejedna rozprawa miała dużą war-

tość na swoje czasy. Piękne są charakterystyki polskich językoznawców doby ostatniej. Ciekawy ten ustęp zamyka wykaz polskich czasopism językoznawczych i tablica katedr językoznawczych na polskich uniwersytetach. Erudycja Ganszyńca i rzadki dar wykrywania cech istotnych sprawia, że ustęp ten czyta się z wielką przyjemnością.

Książkę tę z zajęciem i korzyścią przestudjuje każdy, kogo zajmują zagadnienia językowe: wiadomości w niej podane są nie tylko pod względem naukowym bez zarzutu i stoją na wysokości dzisiejszej nauki, ale są też wyłożone językiem potoczystym i jasnym. Przytem bije z książki jakieś umiłowanie zagadnienia i wiara, że rzecz, którą autor wyklada, jest warta tego mozółu, który wieki w nią włożyły, że opłaci się ta praca myślowa, którą generacje poświęciły problemowi. Książka tchnie wiarą, że ta gałąź nauki ma przed sobą szerokie horyzonty i dalekie perspektywy.

Duże usługi odda książka nauczycielowi języków czyto klasycznych, czyto nowożytnych; z korzyścią przestudjuje ją student uniwersytetu. Wiadomości bowiem, które nagromadził w ciągu studjów, znajdzie tu uporządkowane i ewolucyjnie związane, przyczem luki, które są niezbędnym atrybutem wiedzy, zbieranej przygodnie, tu sobie uzupełni. Nie najmniejszą wartość ma biblijografia, zestawiona na początkowych 23 stronach. Biblijografia, ułożona według działów, a nie w sposób mechaniczny, jak to często się zdarza np. w porządku alfabetycznym. Należy podnieść, że uwzględniono tu dzieła nie tylko niemieckie — co u nas jest najczęstsze — ale także literaturę naukową przedmiotu angielską, francuską i włoską. Oprócz biblijografii, umieszczonej na początku dzieła, podał autor na końcu każdego rozdziału ważniejsze rozprawy szczegółowe, doprowadzając biblijografię do czasów najnowszych. I specjalista-fachowiec znajdzie tu niejedną wiadomość nieznana mu dzięki temu, że zakres jego badań jest często o wiele ciaśniejszy, niż problemy w książce omawiane.

Na końcu chciałbym parę rzeczy podnieść, które należałoby przy następnym wydaniu poprawić lub uzupełnić.

1. Omawiając spór starożytnych, czy analogja czy anomalja rządzi językiem, należałoby dodać, że zagadnienie było mylnie postawione; w rozwoju języka działają obie tendencje. 2. O zasługach sofistów około językoznawstwa pisze autor po Arystotelesie (str. 13). Miejsce ich jest przed Platonem. 3. Mówiąc (str. 2) o etymologii w Biblii, możnaby dla paraleli wspomnieć o etymologii w pieśniach Homera. Należałoby zacytować np. I 406 sq.:

γαμψρός ἐμὲς θυγάτηρ τε, τίθεσθ' ὄνομ' ὅττι κεν εἴπω·
πολλοῖσιν γὰρ ἐγὼ γε ὀδυσσεάμενος τόδ' ἰκάνω,
ἀνδράσιν ἥδ' ὡναιεῖν ἀνὰ χθόνα πολυβόταν·
τῷ δ' 'Οδυσσεὺς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον.

lub znane miejsce (τ 562 sq.), w którym są zestawione wyrazy ἔλεφας i ἐλεφαίρομαι, oraz κέρας i κραίνω.

4. Teoria adaptacyjna Ludwiga wymaga jaśniejszego i wyraźniejszego sformułowania. 5. Niejasno wypadł wykład o teorii falowej Jana Schmidta, tłumaczącej powstanie języków, indoeuropejskich i ich popokrewieństwo. 6. Możeby należało wstawić ustęp, któryby zaznajomił

czytelnika z próbami, jakie nauka czyni celem związania językoznawstwa z historią kultury i wskazać na czasopismo Meringera *Wörter und Sachen*, na prace Schradera, jak np. *Sprachvergleichung und Urgeschichte*. 7. Autor nadużywa niekiedy figury retorycznej zwanej ἐπαγὼρισμός np. na stronie 2 w. 1: *etymologia podobnie jak była uprawiana lub raczej przygodnie traktowana czy stosowana...*, lub na str. 42²) dziś wyraz albo raczej termin *afiks*... 8. Czy nie byłoby możliwe przy portretach uczonych po- dać źródła i — co ważniejsze — z jakiego wieku uczonego pochodzi portret. 9. str. II w. 19 ma być 1916 zam. 1917; str. 13 jest odsyłacz ²), a brak odpowiedniej uwagi pod tekstem; str. 46 w. 12 ma być *ār* zam. *ar*; str. 108 w. 12 **piek-esz* zam. **piek-arz*; str. 143 w. 12 z dołu ἐπί-βδᾶ lub ἐπί-βδα zam. ἐπί-βδᾶ; str. 164 w. 17 Steinthal zam. Steinhall; str. 179 w. 5 podjęte zam. podjęta; str. 204 w. 6 βρεπεπεπεπε zam. βρεπεπεπεπεπε.

MARIAN AUERBACH.

Kurt Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien* (Istanbuler Forschungen herausgegeben von der Abteilung Istanbul des Archäologischen Institutes des Deutschen Reiches), Istanbul 1934, str. 5 nlb. 147, 21 tablic. 1 karta.

W niniejszej pracy autor postawił sobie za cel dać przegląd badań przedhistorycznych na terenie Azji Mniejszej, ściślej mówiąc Anatolii w granicach państwa tureckiego. Zadanie niewdzięczne wobec rozproszonych i niesystematycznych badań, jakie prowadzono na tym terenie w ciągu ostatnich lat kilkudziesięciu. We wstępie autor daje historję wykopalisk, zestawia muzea, w których znajduje się większość omawianego materiału, oraz ważniejszą literaturę przedmiotu. Następnie przechodzi do omówienia stanu badań wykopaliskowych dla poszczególnych epok. Materiał archeologiczny dla paleolitu jest bardzo skąpy, brak go zupełnie dla mesolitu. Więcej dostarcza go neolit (por. St. Przeworski, *Epoka kamienna w Azji Mniejszej*, *Przegl. Hist.* XXXI 1934, p. 129—140). B. wyczerpująco omawia wszystkie miejsca wykopaliskowe jak Troja, Sakçegözü, a zwłaszcza znakomicie pod względem stratygraficznym zbadane stanowisko w Alişar, poświęcając wiele miejsca problemom chronologicznym, które w badaniach poszczególnych archeologów (Childe, Aberg, Frankfort) są do dziś dnia nierozwiązane.

Na terenie Anatolji nie znamy osad, które możnaby datować powyżej 3000 przed Chr. Z początkiem jednak trzeciego tysiąclecia pojawiają się one dość gęsto, wykazując między sobą szereg cech odrębnych. W połowie trzeciego tysiąclecia przed Chr. możemy już wyróżnić dwa kręgi kulturowe: zachodni z typowymi miejscami wykopaliskowymi w Troi, Yortan Senirce itd., oraz drugi w centralnej i wschodniej Anatolji z miejscowościami Alişar, Kültepe, Sakçegözü i inne. Gospodarcza i społeczna struktura w obu kręgach była jednaka. Były to kultury miejskie. W warownych zamkach na wzgórzach siedzieli władcy, w dole dokoła grodów były wsie i osady o typie miejskim. Ten miejski charakter osady widać dobrze w Thermi na wyspie Mytilene, gdzie odkopano pięć warstw-osad, odpowiadających czasowo Troi I i do połowy Troi II. Plany domów (m. i. w typie megaronu), ich układ i rozmieszczenie po

obu stronach ulic, brukowanych i szerokich do 4 m, magazyny i składy oto kilka ważniejszych cech, wskazujących na miejski charakter tej osady.

Wysoko rozwinięte życie handlowe z Mezopotamją da się już w Anatolii stwierdzić w połowie trzeciego tysiąclecia przed Chr.; a z początkiem drugiego (około 2000 a. Chr.) istniały już w licznych miastach Azji Mniejszej (jak Kanęs, Haruma, Nahria, Turhumit i inne) dobrze zorganizowane assyryjskie domy handlowe. Dużo światła na anatolijskie stosunki handlowe a także na kwestje chronologiczne rzucają tzw. „tabliczki kappadockie“, znalezione w wielkiej ilości w Kanęs. W tej to miejscowości były najsilniejsze ekonomicznie faktory kupców assyryjskich; mieli oni tam swą własną dzielnicę z wielkimi magazynami, domami mieszkalnymi oraz dużym archiwum handlowym, składającym się z glinianych tabliczek, pokrytych pismem klinowym w języku staroassyryjskim. Treścią tych tabliczek jest korespondencja handlowa, zapiski, rachunki, kwity, wykazy towarów itp. pisma handlowe, pozwalające wglądać w cały labirynt życia gospodarczego tej potężnej organizacji kupieckiej, która zaciążyła nad życiem handlowym całej prowincji.

W Anatolii zachodniej dominujące miejsce w drugiej połowie trzeciego tysiąclecia przed Chr. zajmowała Troja II. Dobre położenie geograficzne (pogranicze Europy i Azji) uczyniło z tego grodu zapewne ważne centrum życia handlowego. Mogą o tem świadczyć znalezione w Troi II cenne wyroby ze złota, srebra i drogich kamieni, dwuoszne kubki trojańskie, znalezione w Alişar i Kültepe, oraz wiele innych drobnych przedmiotów. Wcześniej daje się zauważyć wpływ egejski, który powoli ale bez przerwy wzrasta, dochodząc do maksymalnego nasilenia w epoce P. E. III (1400—1200 przed Chr.). Oporna tym wpływom jest Anatolija środkowa i wschodnia, która już wówczas posiada własny ośrodek kulturowy, ujęty w ramy zorganizowanego państwa Hetytów.

Zagadnieniem relacji kulturowych między Anatoliją a Egeą zajmowało się już wielu badaczy. Pisał o tem obszerniej Brown Th. B. (*Anatolian relations with the Aegean before 2400 B. C.* Ann, Liv. 20 1933, p. 43—64), próbował wykryć związki między Troją a wyspami cykladzkimi Childe, Lamb zaś starała się uchwycić pewne analogje stylowe między ceramiką cykladzką a naczyniami z Thermos i Lesbos. Szczególne znaczenie ma pod tym względem wyspa Syros. Wśród znalezisk epoki cykladzkiej znajduje się szereg przedmiotów, które z wielkimi prawdopodobieństwem należy uważać za importy z wybrzeży małaazjatyckich. Także Grecja macierzysta nie była pozbawiona tych importów. Koło Chalkis na Eubei znaleziono dzbanki z wylewami w kształcie dziobów, które są całkowicie podobne do trojańskich. Znamy też importy małaazjatyckie z Orchomenos w Beocji, Hagia Marina, Eutresis, Koryntu. Również Kreta nie pozostaje w tyle, już dawno zwrócił uwagę A. Evans na związki, jakie zachodzą między neolitem kretańskim a anatolijskim. Silnie występują te relacje w epoce S. K. (2000—1600 przed Chr.). G. Karo jest przekonany, że słynny dysk z Phaistos jest pochodzenia anatolijskiego. Mówić jednak o stosunkach handlowo-morskich między Kretą a Anatoliją, jak to niektórzy archeologowie czynią, narazie nie można. Za mało bowiem znamy do tej pory importy małaazjatyckie na Krecie i kretańskie

w Azji Mniejszej, conajwyżej — jak to słusznie stwierdza B. — można mówić o relacjach handlowych.

Ubocznie chciałbym zaznaczyć, że wspomnianej przez B. violinowej figurki z Hagios Onouphrios (znajdującej się w Archeologicznym Muzeum w Heraklionie, nr. inw. 85) nie uważam za import anatolijski, gdyż da się ona w zupełności wciągnąć w repertuar form stylu schematycznego figuralnej plastyki cykladzkiej, tem więcej, że w tej miejscowości, z której ona pochodzi, znaleziono cały szereg importowanych figurek, których cykladzkie pochodzenie nie ulega najmniejszej wątpliwości (por. K. Majewski, *Figuralna plastyka cykladzka*, Lwów 1935, p. 67 sq.; katalog f. 2, 13, 66, 67, 69, 122, 144, 172), i pewnym jest też silny wpływ figurek cykladzkich na kreteńską produkcję plastyczną.

Zkolei autor omawia relacje między najstarszemi kulturami Anatolji i Cypru. W tym względzie wiele nowego światła rzuciły niedawne wykopaliska Dikaiosa w Vounous obok Kyrenia na Cyprze, w Hagia Eirene oraz wyczerpujące badania E. Gjerstada, którym dał pełny wyraz w znakomitem studjum: *Studies on prehistoric Cyprus*, Upsala 1926 (por. rec. Wace'a, A. J. A. XXXII 1928, p. 535—536). Gjerstad, rozpatrując relację między Anatolją a Cyprem, stwierdza, że wysoko rozwinięta kultura cypryjska tkwi swemi korzeniami w zespołach kulturowych przeciwnego wybrzeża małoazjatyckiego, szczególnie w Senirce. B. w wywodach swych o relacjach cypryjsko-anatolijskich w zupełności opiera się na wynikach badań Gjerstada. Następnie przeprowadza porównanie z neolityczną kulturą południowej Bułgarji z początkiem drugiego tysiąclecia przed Chr., której ceramika ma szereg stycznych tak w zakresie stylu jak i techniki z anatolijskimi wyrobami garncarskimi tegoż czasu, oraz z ówczesną kulturą Macedonji i Tracji. Dobra mapka ilustruje egejskie znaleziska w Anatolji i anatolijskie w Egei.

Problem etniczny Anatolji w III i II tysiącleciu przed Chr. narzeka tyle wątpliwości, że autor ograniczył się do całkiem ogólnych zagadnień. I tak m. i. wyraża przypuszczenie, że Anatolję wschodnią (Alişar I) zamieszkiwali Protohetyci, natomiast indogermańscy Hetyci byli dopiero piastunami kultury Alişar II w drugim tysiącleciu przed Chr. Co się zaś tyczy zagadnień etnicznych Anatolji zachodniej, o tem narazie nic pewnego powiedzieć nie można.

Tak mniej więcej przedstawiają się główne kwestje, poruszone w książce B., która spotkała się z pozytywną oceną krytyki naukowej (por. rec. Bissinga, *Philologische Wochenschrift*, z 23 II. 35). Pracę B. uzupełnia wykaz miejscowości Anatolji, z których pochodzą zabytki, dotyczące omawianych kultur, index nazw miejscowości i index rzeczowy; ponadto 21 tablic i mapa Anatolji. K. MAJEWSKI.

J. Hazzidakis, *Tylissos, villas Minoennes*, Paris 1934, str. XV 116, 33 tab. 19 ryc. (*École Française d'Athènes, Études Crétoise* 3). Obok pałaców w Knossos, Phaistos, Hagia Triada i Mallia znamy na Krecie szereg większych domów, należących przypuszczalnie do bogatych właścicieli ziemskich. Taki kompleks, złożony z trzech domów, pochodzących z epoki S. K. III (1700—1600 przed Chr.) w obrębie miasta odkrył

archeolog grecki J. Hazzidakis, podczas swych wykopalisk w Tylissos w latach 1909 do 1913. Krótkie sprawozdanie z tych wykopalisk umieścił on w *Ephemeris archaeologike* 1912, (wyszło ono też w tłumaczeniu francuskim p. t. *Tylissos à l'époque minoenne*, Paris 1921). Pełna publikacja wykopalisk w Tylissos okazała się jako trzeci zeszyt *Études Crétoises* w tłumaczeniu F. Chapoutier i R. Joly. H. w ostatnich latach życia współpracował ze szkołą archeologiczną francuską przy wykopaliskach pałacu w Mallia, mając za sobą już duże doświadczenie w odkopywaniu domów w Tylissos, których dokładna znajomość rozświetliła wiele zagadnień dotyczących architektury kretańskiej. Badania archeologiczne w Tylissos były prowadzone wzorowo pod względem stratygraficznym; pozwoliło to H. tem dokładniej ustalić chronologję odkopanych warstw. H. postąpił bardzo dobrze — jak to słusznie podniósł G. Rodenwaldt w ocenie omawianej książki (zob. *Gnomon XI* 1935. p. 330) — że nie starał się wtłoczyć chronologii wykopalisk w Tylissos w system chronologiczny A. Evansa. Dokładna analiza konstrukcyj architektonicznych pozwoliła autorowi ustalić szereg faktów. I tak domy w Tylissos miały conajmniej dwa piętra, posiadały mniejsze izby i sale obszerniejsze, niebrak było urządzeń komfortowych; część mieszkalna dla kobiet znajdowała się w kondygnacji górnej, męska w dolnej. Tę ostatnią hipotezę potwierdzają fragmenty kretańskich malowideł, przedstawiające okna, loggie i balkony, z których wyglądają kobiety. Również dalsze rozdziały, traktujące o drobnych przedmiotach znalezionych wśród ruin w Tylissos, wnoszą wiele cennych obserwacji, dotyczących zwłaszcza produkcji ceramicznej, niezmiernie bogatej pod względem form i dekoracji. Także zachowane fragmenty malowideł ściennych mają dużą wartość dla poznania rozwoju ściennego malarstwa kretańskiego, nie tylko ze względu na ciekawe szczegóły ikonograficzne, rozświetlające pewne zagadnienia obyczajowe i kostjumologii, lecz także — i to przede wszystkim — ze względu na bogactwo pomysłów kompozycyjnych. Wreszcie do osobliwości należą olbrzymich rozmiarów brązowe naczynia, znalezione w jednym z magazynów w Tylissos. Książka H. ma tem większe znaczenie (zob. ocena J. H. S. LIV 1934, p. 212), że jeszcze ciągle wielka ilość wykopalisk na Krecie nie doczekała się pełnych publikacji.

K. MAJEWSKI.

Emil Kunze, *Orchomenos III, Die Keramik der frühen Bronzezeit*, Abh. Bayr. Akademie d. Wiss. Phil.-Hist. Abt. N. F. Heft 8, 1934.

Praca K. należy do bardzo cennych. Zbadać, opisać, poklasyfikować i porekonstruować tysiące fragmentów ceramicznych wczesno-helladzkich, odkopanych przed laty w Orchomenos — oto trud i praca nielada. Dziś każdy badacz ma ten materiał udostępniony w Archeologicznym Muzeum w Cheronei. Dzięki pracy K. mamy obecnie wgląd w produkcję ceramiczną epoki W. H. (3000—2000 przed Chr.), reprezentującą niezmiernie bogactwo form oraz różnorodność motywów ornamentalnych, które pokrywają te naczynia w barwie czerwonej i czarnej wraz z ich odmianami. Dzięki wspomnianemu bogactwu typów naczyń i ich dekoracji ornamentalnej autor zdołał ustalić niezwykle przejrzyste i przekonujące

chronologję relatywną, wyróżniając w obrębie ceramiki wczesnohelladzkiej okres wczesny, średni i późny. K. w swej pracy nie ogranicza się do klasyfikacji typologicznej i chronologii ceramiki z Orchomenos, ale także próbuje na podstawie jej rozwoju wysnuć szereg wniosków natury socjologicznej i politycznej. Autor przedewszystkiem stwierdza, że silne różnice, jakie istnieją między materiałem zabytkowym z epoki neolitycznej i wczesnobronzowej miały swą przyczynę w napływie do Beocji nowych plemion, które wyparły tubylczą ludność neolityczną. Dalej K. widzi silną dyferencjację socjalną między ludnością, zamieszkującą Grecję macierzystą a Kretą i Cykladami w epoce wczesno-egejskiej; przeciwstawia on kulturę wiejską (Bauernkultur) Grecji macierzystej, kulturze miejskiej (Herrenkultur) Krety i wysp cykladzkich. Ponadto stara się wykryć pewne pokrewieństwa między kulturą mieszkańców Grecji a kulturami Macedonii i Azji Mniejszej. W obrębie miejskiej kultury ładu greckiego autor wyróżnia na podstawie stylowego charakteru produkcji ceramicznej dwie grupy, peloponeską i środkowogrecką, przyczem stara się przez wnikliwą analizę materiału zabytkowego wykryć jak najwięcej faktów, dotyczących materialnej kultury i powiązać je w historyczną całość. W ocenie tej książki należy silny nacisk położyć na jej tendencję do historycznego ujmowania badanych zjawisk i to możliwie w jak najszerszym zasięgu terytorjalnym. Na tę ważną zaletę metodologiczną pracy K. za słaby — mojem zdaniem — nacisk położył Reinhard Herbig, omawiając ją w *Philologische Wochenschrift* z 28. IX. 1935, szp. 1085—1087 (por. ponadto recenzję w *Jour. Hell. Stud.* LV, 1935, p. 86—87). Na szczególne uznanie zasługuje strona typograficzna pracy.

K. MAJEWSKI.

Rościsław Jendyk, *Hellada starożytna pod względem antropologicznym*, Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Dział III, — tom IV. — Zeszyt 10. Lwów 1934.

Z Zakładu antropologiczno-etnologicznego U. J. K. wyszła oto już druga praca, poświęcona badaniom antropologicznym starożytnej Hellady. Pierwsza ukazała się przed dziesięciu laty i była poświęcona Krecie (Bolesław Rosiński, *Wyspa Kreta przedhistoryczna i współczesna pod względem antropologicznym*, Kosmos L. 1925, p. 584—637, przyjęta pozytywnie przez Czekanowskiego, por. *Lud*, Ser. II, tom VII. 1928, p. 55); przedmiotem drugiej jest cała Grecja.

Autor rozpoczyna swą pracę od uwag wstępnych, w których stwierdza, że na terytorjum Grecji najstarszemi nawarstwieniami etnicznemi są: ludy azjanickie i trackie, później pojawiają się hellenickie. Następnie przystępuje do przeglądu dotychczasowych wyników badań, opartych na źródłach literackich i zabytkowych. Rozpatrując figuralne sceny na zabytkach kreteńskich epoki egejskiej J. wyraża przypuszczenie, że występują na nich typy rasy armenoidalnej i śródziemnomorskiej, natomiast u późniejszych Hellenów dopatruje się charakterystycznych rysów rasy nordyckiej. Od epoki zaś hellenistycznej zaczyna ją infiltrować elementy śródziemnomorskie, które czasem osiągają przewagę nad innemi. Z kolei autor poddaje krytyce poglądy na tę kwestję innych antropologów

i przedstawia próbę badań własnych. A więc zdaniem J. skład ludności tej wyspy w epoce egejskiej wykazuje wysoką odsetkę elementu armenoidalnego, który jest prawie trzykrotnie wyższy niż u współczesnych mieszkańców Krety. Zjawisko to autor wyjaśnia silnem oddziaływaniem elementu azjanickiego. Ażeby lepiej zrozumieć obecne stosunki etniczne na południowych krańcach świata antycznego, J. rozpatruje stosunki rasowe między Kaukazem a Dnieprem w I i z początkiem II tysiąclecia po Chr. Ponieważ materiał, zawarty w pracach O. Schumachera M. Zaborowskiego, V. Giuffrida-Ruggeriego i R. Virchowa, uniemożliwia dokładne uchwycenie składu ludnościowego Hellady, przeto J. próbuje na nowo określić cały materiał czaszek, stosując metody indywidualizujące J. Czekanowskiego. Zanalizowawszy go, autor stwierdza, że starożytni Hellenowie byli narodem o przewadze elementu nordyckiego, co zresztą jest zgodne z wiadomościami, przekazanymi nam przez starożytnych pisarzy. W okresie bizantyńskim, kiedy to Grecja zacieśnia swe stosunki z Azją Mniejszą, następuje silna infiltracja elementu armenoidalnego do Grecji macierzystej; tylko na Kretę napór elementu armenoidalnego nie był wówczas silny. Stąd też i współcześni mieszkańcy Krety wykazują bez porównania silniejszy element śródziemnomorski aniżeli mieszkańcy Grecji lądowej, którzy — jak powiada autor — „są przepojeni krwią rasy armenoidalnej“. Zatem dla dzisiejszych Greków rasa armenoidalna jest tak charakterystyczna jak dla starożytnych była rasa nordyczna. Natomiast rasa śródziemnomorska stanowi charakterystyczny współczynnik mieszkańców Krety i prawdopodobnie innych wysp morza egejskiego, a nawet obejmuje zasięgi tzw. kultury ceramiki malowanej aż poza Dniepr. Ta zasadnicza przemiana składu rasowego ludności Hellady musiała — zdaniem autora — spowodować także całkowitą zmianę ich dyspozycji psychicznych i wskutek tego Grecy dzisiejsi są niepodobni do swych przodków, twórców wielkiej kultury helleńskiej. Fakt ten tłumaczy w zupełności niechęć dzisiejszych Greków do wyświeatlenia stosunków rasowych ich ojczyzny. Ponadto J. zwraca uwagę na wysoką odsetkę rasy laponoidalnej na Krecie, która — jego zdaniem — stanowi skład starej ludności, nawiązującej do laponoidów niziny naddunajskiej, skąd prawdopodobnie wyszły te migracyjne fale. Natomiast u współczesnych mieszkańców Krety odsetka rasy armenoidalnej jest niska. Wkońcu autor zbiera wyniki swej pracy stwierdzając, że w starożytnej Grecji w III—I w. przed Chr. i w I. w. po Chr., elementy nordyczne i śródziemnomorskie dominują nad armenoidalnemi, podobnie jak to było z końcem epoki neolitycznej i początkiem bronzowej. Natomiast w ciągu epoki bronzu stosunki rasowe były podobne do istniejących obecnie na terenie Hellady.

Do oceny tej pracy nie czuję się kompetentny, starałem się tylko streścić poruszone w niej ważniejsze zagadnienia i osiągnięte wyniki, poprostu dla poinformowania czytelników, interesujących się światem starożytnym w jego najróżnorodniejszych objawach a więc także i w rasowych. Jakkolwiek bowiem praca badawcza nad wyjaśnieniem stosunków rasowych, panujących w starożytnej Grecji znajduje się dopiero w początkach, niemniej dużą korzyść odniesie czytelnik, zaznajomiwszy się z powyżej streszczoną pracą J.

Nie mogę jednak nie podzielić się uwagami, które mi się nasunęły po przestudjowaniu pracy J. Otóż zachodzi pytanie, dlaczego autor w swych rozważaniach ogranicza się do zbadania materiału czaszek a nie uwzględnia w podobnie wyczerpujący sposób egejskiego materiału zabytkowego z przedstawieniami typów ludzkich, który przecież mógłby mu być pomocny w rozświetlaniu szeregu zagadnień, poruszonych w omawianej pracy. A jeśli autor uważa ten drugi zakres badań za niecelowy w rozwiązywaniu postawionych sobie problemów, w takim razie powinien był wykazać to na przykładzie. Ciekaw jestem np. jak J. ustosunkowuje się do pracy Stefana Przeworskiego p. t. *Studja nad figuralnemi zabytkami Egei i Azji Mniejszej w III-em i II-em tys. przed Chr.* I Typy afrykańskie na zabytkach kreteńskich (*Przegląd Historyczny* XXVI 1927, p. 196—214), w której autor, rozpatrując typy ludzkie na zabytkach sztuki kreteńskiej, wyróżnia obok wizerunków zachodnioazjatyckich krótkogłowców i nadśródziemnomorców, typy afrykańskie „zarówno negroidalne, jak i mniej pod względem rasowym zdefiniowane oraz również jasnowłose“, i uważa je poprostu za plastyczne ślady relacji handlowych Krety z lądem afrykańskim a nie za dowód związków etnicznych. Czy wyniki pracy Przeworskiego dadzą się pogodzić z rezultatami badań antropologicznych?

Że jednak antropologowie rozpatrują materiał zabytkowy egejski — o tem może świadczyć choćby antropologiczna analiza złotych masek mykeńskich, dokonana przez Eugena Fischera (w znakomitej pracy G. Karo, *Schachtgräber von Mykenai*, München 1930/33, p. 320—331), nie mówiąc już o dawniejszych pracach Ujfalvy'ego, rozpatrujących pod kątem antropologicznym portretowe wizerunki na monetach hellenistycznych, grecko-baktryjskich i innych, któreto prace J. nawet uwzględnia w zestawieniu literatury przedmiotu. Otóż Fischer, oświadczwszy, że zdaje sobie całkowicie sprawę z trudności zadania, jakie podjął się wykonać, przeprowadza niezwykle subtelną analizę tych masek i dochodzi do wniosku, że reprezentują one typ helleński w przeciwieństwie do „portretów“ na odciskach pieczęci z Knossos, wykazujących charakterystyczne cechy typu armenoidalnego, (nawiasem przypomnę, że właśnie J. stwierdza duże nasilenie elementu armenoidalnego na Krecie w epoce przedhistorycznej). Podobnie ostrożny jest w ocenie przedhistorycznych czaszek Argolidy Carl M. Fürst (*Zur Anthropologie der praehistorischen Griechen in Argolis*, Lunds Univ. Arsskrift. N. F. Avd. Bd. 26, Nr. 8 *), który swe rozważania traktuje jako materiał do przyszłych badań antropologicznych. Nakoniec chciałbym jeszcze wspomnieć, że z Zakładu antropologicznego U. J. K. wyszła praca J. Ulbrich-Kudelskiej (*Człowiek młodsze paleolitu*, Kosmos LI 1926, p. 777—860), w której autorka wciąga do swych rozważań nad typami antropologicznymi w młodszej

*) Pracy tej podobnie jak i dwu poprzednio cytowanych autor zdaje się nie wciągnął do swego aparatu badawczego. Również w zestawieniu literatury brak dzieła F. K. Günthera, *Rassengeschichte des hellenischen und römischen Volkes*, München 1929).

epoce paleolitycznej obok materiału kostnego także zabytki sztuki ówczesnej. Rozpatrując taką np. Wenus z Willendorfu, płaskorzeźby z Laussel, znamienne właściwość stylową ówczesnej sztuki (przesadna stylizacja) stwierdza, iż cechy steatometrii i steatopygji, oddane na przedstawieniach wspomnianych zabytków, są odzwierciedleniem rzeczywistych cech rasowych ludności, u której te zabytki powstały, a w przedstawionych postaciach autorka widzi wyrażony przez ówczesnego artystę ideał piękności jego środowiska (por. ciekawą pracę Raffaello Battaglia, *Le statue neolitiche di Malta e l'ingrassamento muliebre presso i mediterranei*, *Jahrbuch für prähistorische & ethnographische Kunst*, IPEK, 1927, p. 131—160, w której autor, omawiając kobiece typy steatometryczne, występujące w sztuce przedhistorycznej i wczesnohistorycznej, wiąże je z rzeczywistymi typami kobiecymi, a w opracowywaniu tego tematu przez ówczesnych artystów dopatruje się przyczyn magicznych, socjalnych i seksualnych).

Z tych kilku naprowadzonych prac widzimy, że antropologowie uwzględniają także materiał zabytkowy i że zarówno wyniki, oparte na materiale kostnym, jak i na źródłach zabytkowych są ciągle problematyczne; niemniej jednak nie ulega najmniejszej wątpliwości, że raczej uwzględnianie obu kategorii materiału może dać prawdopodobniejsze wyniki, aniżeli praca badawcza w każdym z tych materiałów z osobna. Innemi słowy ścisła współpraca nad poznaniem starożytnych mieszkańców Grecji i ich kultur, tak archeologom jak i antropologom może wyjść tylko na korzyść.

K. MAJEWSKI.

KRONIKA

OBCHODY KU UCZCZENIU 2000-LECIA HORACEGO

Zgodnie z uchwałą Wydziału Zarządu Głównego P. T. F. (dnia 24. V. 1935 r.) i po myśli pisma Wydziału (L. 101 z dnia 26. IX. 1935 r.) odbyły się w poszczególnych Kołach P. T. F. uroczyste obchody z okazji 2000-iej rocznicy urodzin Horacego, z których sprawozdania napływają do redakcji¹⁾.

UROCZYSTOŚĆ HORACJANSKA WE LWOWIE.

W czwartek 12 grud. 1935 r. odbyło się posiedzenie Pol. Twa Filologicznego z odczytem prof. Jana Oki, Lwowianina, który od lat kilkunastu obucza twarde łby litewskie, szerząc w Wilnie zamiłowanie do kultury klasycznej jako profesor języka łacińskiego w Uniwersytecie S. B. Równocześnie uczniowie prof. Ganszyńca, przejąwszy od swego mistrza gorące zamiłowanie i uwielbienie dla kultury klasycznej, zorganizowali z jego inicjatywy i pod jego wytrawnym kierownictwem, piękną uroczystość ku czci Horacego. Rozesłali zaproszenia w języku łacińskim i starannie przygotowali „Programma ludorum Horatianorum“ i trafnie dobrany i ozdobnie wytłoczony w Drukarni Naukowej, z winietami o motywach klasycznych, z zaproszeniem, ułożonem na przedniej stronie w formie dwuusznej amfory.

Za namową prof. Ganszyńca i za zgodą członków P. T. F. nastąpiło połączenie obu uroczystości. Posiedzenie naukowe P. T. F. (Kóło Lwowskie) otworzył pięknem przemówieniem prezes Koła, W. Śmiałek:

HORACY W CIĄGU WIEKÓW I DZIS.

Jubileusz Horacego, który świat naukowy w tym roku obchodzi, stać będzie w pośrodku między jubileuszem Wergilego z przed lat

¹⁾ Niezgodne więc z prawdą są słowa zawarte w artykule Przeglądu Klasycznego (r. 1935, I 5—6, str. 449): „Że Ministerstwo W. R. i O. P. jubileusz ten ignoruje — mimo iż tam znajduje się Prof. Chyliński, wiceprezes P. T. F., jako Wiceminister — jest w porządku: humanizm służy tam tylko do dość bezprawnego firmowania gimnazjów, które mimo miana humanistycznymi nie są. Gorzej, że Polskie Tow. Fil. nie zajęło stanowiska wobec tej daty historycznej: tam urodziny Horacego będą taką datą jak 1400-lecie Corpus iuris, lub 100-lecie Pana Tadeusza, nic więcej. O dużej pomysłowości, o właściwym zrozumieniu znaczenia Horacego, o wysokiej kulturze, nie powiem już: humanistycznej, ale i filologicznej takie „załatwienie się“ nie świadczy“.

pięciu a zapowiedzianym na rok 1937 i na wielką skalę zakrojonym jubileuszem Augusta. Wszystkim tym jubileuszom prócz bimillennium czasowego wspólne jest pokrewieństwo ducha, którym żyje i oddecha przełomowa w historii Rzymu epoka augustowska. Epokę tę, jedyną w dziejach, stworzył zwycięski oręż Augusta, jego mądra i przewidująca polityka, wyśpiewali i uwiecznili obaj ci poeci, którzy nie z czołobitnością dworaków, ale z głębi przekonań, jakie niósł czas, witali nowy porządek rzeczy. Obaj mają świadomość roli, jaka przypadła poezji, wyciskającej nadto na czoło samego poety znamie nieśmiertelności. Wybrzmiewa po raz pierwszy u Horacego dumne „non omnis moriar”. Przeczucie to sprawdziło się już w starożytności, której był bardem i chorążym ideowym, jak długo Rzym stał. W wiekach średnich mniej był popularny niż Wergiljusz, ale od epoki Karolingów czytano go chętnie, pielgrzymowano do rzekomego jego grobu w Wenuzji, a wśród ludu niedalekiej od Rzymu Palestriny wyrósł nawet na czarownika. Naogół rozumiały go koła wybrane. Cytaty z niego i sentencje przechodzą do florilegjów. W centony horacjańskie i język poetycki ubierają się nowe utwory o nowej treści. Objaśniają go takie głowy uczone jak sławny Gerbert, późniejszy papież Sylwester II, który umarł w r. 1003. Za Odrodzenia od Petrarki poezja horacjańska w życiu duchowym narodów wybija się na czoło. Dla humanistów jest on wzorem. Mnożą się przekłady, naśladownictwa, parodje, ilustracje obrazowe i muzyczne. Za tym podziwem poszło z czasem oczyszczenie i pogłębienie tradycji rękopiśmiennej. Wprowadził to niezapomnianej zasługi Anglik Bentley, który rozklasyfikował manuskrypty, stawiając zasadniczo *ratio* ponad słowo przekazane, które można zastąpić konjekturą. Ten subiektywny wyłom w krytyce miał w sto lat później popchnąć Holendra Peerlkampa na śliskie tory interpolacyj, które zalały tekst Horacego i stały się zaraźliwym błędem metodycznym, powstrzymanym wreszcie między innymi przez Maurycego Haupta, który przywrócił prawa tradycji, opartej o naukowo skonstruowane stemma codicum. Umiarkowana odtąd i ostrożna krytyka dała światu poznać względnie autentycznego Horacego, a przy postępowej hermeneutyce także należycie go rozumieć. U nas był Horacy zawsze ulubionym poetą. Liryki Kochanowskiego i wszystkich poetów łacińsko-polskich z sławionym i przez zagranicę Sarbiewskim wzorują się na Horacym. Przekłady z Horacego, zwłaszcza początkowe, zabarwiają się często wprost kolorytem polskim. U Sebastjana Petrycego z Pilzna, lekarza kardynała Maciejowskiego, a następnie Mniszchów sandomierskich, który w nieszczęśliwej wyprawie Maryny jako żony Dymitra Samozwańca uwięziony w Moskwie pociesza się tłumaczeniem, a raczej przeróbką Horacego, nazwy starożytne kontaminują się z polskimi, wziętymi z historii i stosunków polskich. Francuski klasycyzm z Boileau i jego programową *L'art poetique*, wzorowaną na Horacym, przyniósł nowy renesans Horacego i jego przekładów z Adamem Naruszewiczem, jako kolektorem ich i kontynuatorem. Ten prąd przeszczepieniowy poety wenuzyńskiego na grunt naszej poezji utrzymał się i nadal utrzymuje, wydając nieraz udatę próby nawet z pod piór wybitnych. Utrafienie w ton Muzy Horacjuszowskiej nęciło zawsze i nęci zwłaszcza siły młode, pociągane urokiem poety

i-ufne w swą zrzęcnosć wierszowania. — Horacy odpowiada nam swoją pogodą i jasnością myśli, rozumnem spojrzeniem w kręte nieraz drogi i drożyny życia ludzkiego, w których zawsze u niego przewija się zbawcza nić Arjadny. Nie jednego Petrycego „w trudach więzienia moskiewskiego“ pocieszał i „tulił żalę“. Niemocą fizyczną dotkniętego i na koniec w Petersburgu zmarłego (1898) Lucjana Müllera schyłek życia osładzała praca nad Horacym. W utrapieniach wielkiej wojny zdarzało się nieraz spotykać inteligentów, zatopionych w mądrości życiowej Satyr i Listów. — Z utworów Horacego wieje dziwna sugestywność ukojnie i pocieszająco, i co jeszcze niewysłownym powabem z jego poezji bije, to owa urbanitas, która zawsze polorem i wykwinnością zaprawiała obyczaje, sztuką panowania nad sobą gładziła chropowatości wdziękiem umiaru i piękna zdobiła współżycie ludzi ze sobą. W roku jubileuszowym, sumującym bilans dwutysiąclecia, trudno było ująć trafniej wiekowy i wieczysty wpływ i znaczenie Horacego, niż to uczynił Kazimierz Morawski na zamknięcie swojej monografji: „Najwyższą to cechą nieśmiertelności poety, że słowa jego dotąd przyoblekają się w życie, a myśli przeobrażają w działania“.

Po tem słowie wstępem zebrani zeszli do Seminarjum kultury starożytnej, gdzie oczekiwano przybycia członków P. T. F. Nad przejściem z głównej sali do następnych pokoi na upiętej draperji wisiał portret poety-jubilata, uwieńczony gałązkami wawrzynu. Na lewo na szafie bibliotecznej zwracały uwagę dwie duże tablice, z rozłożonym dorobkiem wydawniczym prof. Ganszyńca: kompletem Filomaty, czasopisma dla młodzieży i szerszej inteligencji, w ilości 76 nr., przekładów z poezji starożytnej i średniowiecznej oraz Biblioteki Filomaty, szczególnie tomiki, odnoszące się do Horacego.

Wśród uroczystego nastroju imieniem młodzieży, organizującej Wieczór klasyczny, jedna z uczenice prof. Ganszyńca powitała gości: prof. Okę, rektora Witkowskiego, prof. Bujaka, prezesa Tow. Nauk., członków P. T. F., przedstawicieli Ossolineum, Biblioteki Uniw., gron profesor-skich gimnazjów lwowskich i licznie zebranych uczestników. Poczem przedstawiła cel uroczystości: oddanie hołdu poecie i propagandę piękna klasycznego. Z kolei chór odśpiewał pieśń Horacego I 9: „Vides ut alta stet“.

Teraz nastąpił odczyt gościa wileńskiego, prof. J. Oki, który mówił na temat: „Horacy w dawnym Uniwersytecie Wileńskim“. Rozwinał przed słuchaczami obraz zainteresowania się utworami tego poety od czasów otwarcia Wszechnicy S. B., poświęcając więcej uwagi pierwszym dziesiątkom lat w. XIX, gdy za sprawą wybitnego filologa, E. Grodka, nastąpiło odrodzenie i ożywienie studjów klasycznych w Wilnie, co znalazło odbicie w poezji Mickiewicza i Słowackiego. Prelegent od lat kilku zajmuje się działalnością tego filologa na gruncie wileńskim, jego seminarjum filologicznem, dochodząc w tym kierunku do cennych wyników.

Po odczycie chór odśpiewał dwie pieśni Horacego: do Mecenasu (I 1) i o przygodzie poety z wilkiem w lesie sabińskim (I 22), a po deklamacji pieśni IV 3 (Quem tu Melpomene), nastąpił znowu popis chóru.

W przerwie prof. Ganszyniec rozdał kilkanaście egzemplarzy swego nowego czasopisma „Przeglądu Klasycznego“. Świeżo wyszły z pod prasy drukarskiej nr. 5—6 jest poświęcony poecie wenuzyńskiemu.

Po krótkim wytnięciu młodzież popisywała się dalej przygotowanymi pozycjami programu, przyczem chór był przeplatany deklamacją.

Wszystkie recytowane utwory podano w programie. Muzyka przeważnie dostosowana przez E. Dumańskiego, jeden z utworów w opracowaniu muzycznym prof. St. Krwawicza. Całość, starannie przygotowana i udatnie wykonana, wypadła pięknie i pozostawiła miłe wspomnienie chwil, przeżytych w podniosłym nastroju, entuzjazmu dla piękna antycznego, który z młodych serc wytrysnął i przeniknął wszystkich uczestników.

UROCZYSTOŚĆ HORACJANSKA W WARSZAWIE.

Staraniem Koła Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Filologicznego i przy wydatnem poparciu ze strony Kuratorium Warszawskiego odbyła się w Warszawie, w sali Rady Miejskiej, w dniu 14 grudnia 1935 uroczysta akademja ku uczczeniu 2000-lecia urodzin Horacego. Obchód rozpoczął się wykładem P. Prof. dr. Tadeusza Zielińskiego pt. „Mesjanizm Horacego“. Prelegent na podstawie Carm. I 2 („Iam satis teris“) oraz eklogi IV Wergilego obrazował stosunek Horacego do współczesnych mu prądów mesjanistycznych i mistycznych, podkreślając „ciągłość psychologiczną“ religji antycznej z chrześcijaństwem. Następnie zabrał głos P. Prof. dr. Julian Krzyżanowski, który w wykładzie pt. „Horacy w Polsce“ omówił dzieje szeregu motywów horacjańskich w literaturze dawniejszej i nowszej Polski. Część muzyczną akademji poprzedził wykład Prof. Stefana Cybulskiego: „O dawnych i współczesnych kompozycjach i ilustracjach muzycznych do utworów Horacego“. Chóry gimnazjów państwowych: męskiego im. A. Mickiewicza i żeńskiego im. J. Słowackiego oraz soliści, uczniowie i uczennice gimnazjów warszawskich, jak również studentki U. J. P. pp. Babička i Kuśmierczykówna, wykonali szereg pieśni Horacego („Integer vitae“ (Carm. I 22), „Odi profanum“ (Carm. III 1), „Miserarum est“ (Carm. III 12), „Ibis Liburnis“ (Epod. I 1), „Albi ne doleas“ (Carm. I 33), „Donec gratus eram“ (Carm. III 9), „Exegi monumentum“ (Carm. III 30), strofa z Carmen Saeculare („Fertilis frugum“).

Akademję zaszczyli swą obecnością: P. Prezes Polskiej Akademji Literatury Wacław Sieroszewski, P. Dziekan Wydziału Humanistycznego U. J. P. Prof. dr. Włodzimierz Antoniewicz, P. Kurator Warsz. Okr. Szk. I. Pytlakowski oraz liczny szereg profesorów i docentów Uniwersytetu. Dzięki poparciu P. Kuratora I. Pytlakowskiego udział w obchodzie horacjańskim wzięć mogła młodzież klas wyższych wszystkich niemal gimnazjów warszawskich.

POSIEDZENIE KOŁA LWOWSKIEGO.

Na posiedzeniu Koła z dnia 7 listopada 1935 przewodniczący, radca Winc. Śmiałek poświęcił następujące wspomnienie pośmiertne Michałowi Bobrzyńskiemu:

W sędziwym wieku zmarły z początkiem lipca w Poznaniu i pochowany w rodzinnym Krakowie, uczony prawnik i historyk Michał Bobrzyński, był zdeklarowanym przyjacielem filologii. W czasie kiedy stał na czele naszego szkolnictwa, bywał na Walnych Zgromadzeniach Tow. Filol., wglądał troskliwie w stan filologii w naszych gimnazjach. Pragnąc, by ona była przedmiotem nauki żywym, a nie wyłącznie językowo-gramatycznym ujazdem, wydał w r. 1891 okólnik, w którym Rada szkolna krajowa zarządza, aby w nauce filologii główny nacisk kłaść na lekturę autorów. Temat ten, tak różnorodnie u nas pojmowany, to łącznie z lingwistyką, to z archeologią, to z literaturą powszechną, z przysługaniem filologii w problem czysto metodyczny przerosły, wypłynął przed paru miesiącami w naszym Towarzystwie w formie kwestji: humanizm czy filologja. W historii tego tematu, na linii od Gotfryda Hermanna do Augusta Boeckha w nauce, w zastosowaniu do naszych gimnazjów nazwisko Bobrzyńskiego znajdzie swoje miejsce. By uczącej się młodzieży odległy świat starożytny z możliwie interesującej strony zbliżyć, postarał się o podręcznik do historii starożytnej, o szersze podstawy kultury klasycznej oparty. Jako człowiek nauki, dbały, by nauczyciele filologii którzy z ówczesnych uniwersytetów gruntowne wnosili wiadomości i z owładnięcia ich w surowych egzaminach składali świadectwo, dalej nad ich rozszerzeniem pracowali, wyjednywał rokrocznie u władz centralnych stypendja na podróże naukowe do Włoch i Grecji, które dla nauki szkolnej błogosławione wydawały owoce. Przy urzędowym zwiedzaniu gimnazjów nie pominął nigdy godzin filologii, a czynił to z wiarą w doniosłość języków starożytnych w wykształceniu szkolnem. Sam czytał autorów w oryginale, — najchętniej rozczytywał się w Tacycie, — raz wybierając się z dłuższym urlopem na Lido, zapakował do walizki Aischylosa i po powrocie, szczerzył się, że go w zupełności opanował. Byłby chętnie widział jednego z synów filologiem-grecystą, a myślał, że najłatwiej byłoby to osiągnąć wysłaniem go do Aten, — tak wierzył w bezpośrednią znajomość języka, stąd popierał rozmówki łacińskie w szkolnem nauczaniu łaciny. Może wpływała na to i historyczna rola, jaką odegrała u nas łacina, którą miał się posługiwać z łatwością i jego ojciec jako lekarz i on sam jako wydawca źródeł historycznych. Tego zwolennika i wyznawcę filologii oraz czołowego historyka tzw. szkoły krakowskiej prasa wiedeńska, która widziała go bliżej nadto wybitnym mężem stanu, w nekrologowych wspomnieniach nazywała nie bez racji „nauczycielem swego narodu“.

POSIEDZENIE KOŁA LWOWSKIEGO.

Na posiedzeniu koła z dnia 28 listop. 1935 zagał przewodniczący, radca Winc. Śmiełek uroczyste zebranie ku uczczeniu pamięci Prof. Uniw. Jag. Kazimierza Morawskiego w sposób następujący:

Minęło lat 10 od śmierci Kazimierza Morawskiego. Jestto okres, w którym pył zapomnienia przyprósza zagasłe życie, a w rosnącej oddali bledną i zacierają się z wolna ślady wędrówki ziemskiej człowieka. Ale w tę pomrokę widmową nie zapada się i nie rozplywa życie takich ludzi jak Kazimierz Morawski. W roku jubileuszowym Horacego, którego

Morawski rozumiał i kochał jak może niewielu, wolno i o nim powiedzieć: „multa pars eius vitat Libitinam“. Z cieni grobów dziś i w dalsze dziesiątki lat wynurza się i wynurzać będzie jakby owa metapsychików materializacja, pochod jego przez życie i wypełnienie tego życia czynami. Bo był on indywidualnością, która promieniowała z katedry, z trybun społecznych, z estrady odczytowej, ze szpał publicystyki, z łamów czasopism, wydawnictw i dzieł naukowych. Żaden z tych występów nie był tem, co w starej retoryce nazywało się complementum, słownem wypełnieniem próżni. Najmniejsze jego przemówienie miało treść i siłę przekonania, tak jak najdrobniejszy artykuł przynosił zawsze coś nowego. Mówił językiem semazjologicznie giętkim, zdobnym nieraz w grę wyrazów, językiem prostym i żywym, mówił szczerze i gorąco, czem podbijał nawet słuchaczy sfer szerszych. Publicznie czy prywatnie nie mówił nigdy o sobie, nie mówił nigdy źle o drugich, jego sposób myślenia i wysoka kultura ze wstrętem odwracała się od oszczerstw i kalumnij, na kogokolwiek rzucanych. Miał zato odwagę i siłę do piętnowania wrogów polskości, wprost czy w aluzjach przejrzystych. W życiu rodzinnym nie stąpił na koturnach, uśmiech jego zazwyczaj krasił dowcip, który nigdy nie był płaski ani banalny. Co tylko myślało i czuło kulturalnie, otaczało go szacunkiem i czcią, młodzież uniwersytecka nadto miłością, ową głęboko odczuwaną pietas, którą rodzi podziw dla wyższości fachowej, kulturalnej i etycznej. W wykładach, skrupulatnie przygotowywanych, a przeto systematycznych, rzeczowych i jasnych, młodzi adepci mieli wzór, jak ujmować zagadnienie naukowe, jak godzić ścierające się zdania, by w wypadkowej linii sam wypłynął sąd, rozwiązujący daną kwestję. Wykład Morawskiego nikomu się nie dłużył: rzucał nowe myśli, które więziły uwagę i budziły zmysł orientacyjny w procesach logicznych, które u Morawskiego zlewały się z uczuciami, dając obraz psychiki żywej jakby współczesnej, choć temat krążył w orbitach wieków dawno przebrzmiałych. W tem kryje się cała tajemnica wpływu Morawskiego na młodzież — zresztą nikogo nie prowadził za rękę ani nie popychał przedwczesnymi pochwałami, przeciwnie ostrą oceną prac seminaryjnych i wszelkich egzaminów reflektował przed lekkim pojmowaniem zadań filologa, darząc natomiast sumienność w stawianiu pierwszych kroków i pierwsze objawy samodzielności życzliwym spojrzeniem, które było najsilniejszym bodźcem i zachętą. Nikt nie czuł się bliższym ani dalszym osoby profesora — tę odległość regulowała beżmierna cześć dla niego: kiedy dawny uczeń został z czasem jego kolegą i jako takiemu zaproponował stosunek na „ty“, ten złożył się najsolenniejszy i z niekłamana szczerością wyznał, że „tego nie potrafiłby“, — a był tylko o 9 lat młodszy od Morawskiego. Ten przykład wymownie świadczy, czem był Morawski dla swoich uczniów i czem pozostawał nawet z narostem lat i krytycyzmu życiowego. — Podobne wrażenie wywierała na swoje otoczenie, stałe czy chwilowe. Fejletonowy sprawozdawca z podróży włoskiej, którą odbył z Morawskim, zmarły również profesor Uniwersytetu Jag., nazywa go najmilszym towarzyszem „z tych, którzy wykładają gramatykę łacińską“. — Źródłem zawsze ciekawych, bo odsłaniających jego duszę, osobistych wynurzeń, będą przedmowy do własnych i cudzych publikacji, — objawiają one stosunek do twórców własnego pióra i do

prac drugich, jedne i drugie z relacją do tła ogólnego i okoliczności, wśród których myśli w pisma się spletały. Blisko nich staną i wartość ich podziela drobniejsze utwory, wierszem czy prozą pisane na gorąco w miarę nadarżających się okazji, — wśród nich obok znanej przegrywki do Antygony także wierszyki łacińskie, lekkim humorem zaprawione, jak wiersz na powitanie filologów w Wiedniu 1893, opublikowany w 'Festblatt' tegoż kongresu. Szkoda, że w zbiorku z r. 1901 nie mógł być jeszcze pomieszczony takiż wierszyk z jubileuszu Morawskiego, urządzanego na 2 lata przed jego śmiercią w Krakowie. Wszystko to są odpryski tego samego ducha, który stworzył dzieła nadczasowe, zapewniające Morawskiemu poczesne miejsce w dziejach nauki i kultury polskiej. Częste zetknięcia się jego myśli z Ewangelią podnoszą tę nadczasowość, styczną może z przyjmującym się dziś pojęciem humanizmu totalnego, czem przy znajomości jego języków i literatur europejskich słowa Morawskiego nabierały u słuchacza i czytelnika pewnej uniwersalności kulturalnej. — Wyrazem uznania i hołdu dla jego zasług były zbiorowe wydawnictwa: Stomata i Charisteria na uczczenie 60-lecia i 70-lecia życia. Obecna rocznica 10-lecia śmierci jest cofnięciem się wstecz, by nie tylko wywołać pamięć niepospolitego człowieka i uczonego, ale by w „zadumie na życie“ z niedalekiej jeszcze przeszłości i przykładu świetlanego zaczerpnąć pokrzepienia i światła w zdążaniu ku jaśniejszej dobie naszej nauki, niż dzisiejsze czasy zdają się zapowiadać.

NEKROLOGI

S. p.

DR. MICHAŁ JEZIENICKI

1859 † 1935.

Coraz bardziej przerzedzają się zastępy dawnego pokolenia filologów polskich; w ostatnich dniach grudnia 1935 r. zakończył życie znów jeden z ich grona, ś. p. Dr. Michał Jezienicki, którego działalność nauczycielska i naukowa stanowią piękną kartę w dziejach filologii klasycznej u nas.

Jako jeden z nielicznych świadków, pamiętających działalność ś. p. Jezienickiego, pragnę choć w krótkim wspomnieniu podać najważniejsze szczegóły z jego pracowitego życia.

Ś. p. Michał Jezienicki urodził się 20 września 1859 r. w Smólnie, wiosce powiatu brodzkiego. Szkoły ludowe i gimnazjum ukończył w Brodach; studia uniwersyteckie odbywał we Lwowie w latach 1879—1884, poświęcając się przedewszystkiem filologii klasycznej. W r. 1884 uzyskał stopień doktora filozofji w Uniwersytecie lwowskim na podstawie pracy: *De Ioannis Vislicensis vita, ingenio, scriptis*. W r. 1886 złożył egzamin nauczycielski z filologii klasycznej na całe gimnazjum z językiem wykładowym polskim i niemieckim. W latach 1885—1886 był zastępcą nauczyciela w II gimnazjum we Lwowie, od r. 1888—1892 rzeczywistym nauczycielem w Tarnopolu. Rok 1889 spędził na studiach w Uniwersytecie

paryskim i berlińskim. Od r. 1892 był profesorem gimnazjum IV we Lwowie, od r. 1894—1905 profesorem gimnazjum V również we Lwowie. W r. 1895 uzyskał veniam legendi w Uniw. Lwowskim na podstawie rozprawy: *Quaestiones Lucretianae*.

Jako docent wykładał od r. 1897—1905/6 (półrocze zimowe), mając od r. 1902 wykłady zlecone. W półroczu letnim 1903 r. odbył podróż naukową do Włoch, Grecji, Konstantynopola, Azji Mniejszej i ważniejszych wysp Archipelagu greckiego. 17 lutego 1906 r. zamianowany dyrektorem gimnazjum I w Stanisławowie, poświęcił się z wielkim zapałem nowym obowiązkom. Oddany całą duszą zakładowi, powierzonemu jego opiece, starał się usilnie o podniesienie poziomu nauki w gimnazjum. Dzięki jego usiłowaniom gimnazjum I w czasie jego kierownictwa należało do jednych z pierwszych w dawnym zaborze austriackim; ś. p. Jezienicki potrafił sobie taktem i uprzejmością zjednać członków grona nauczycielskiego; do młodzieży odnosił się z wielką miłością tak, że był lubianym i kochanym powszechnie przez liczne zastępy uczniów gimnazjum stanisławowskiego.

Zżywszy się z nowym środowiskiem, w którym przeżył 30 lat, brał żywy udział w życiu oświatowym i naukowym stolicy Pokucia; m. i. podczas obchodu 100-ej rocznicy urodzin Juliusza Słowackiego stworzył komitet obchodowy w Stanisławowie. Jako prezes tego Komitetu rozwinął bardzo ożywioną działalność, dzięki jego inicjatywie obchody stanisławowskie ku czci Słowackiego wśród obchodów prowincjonalnych wysuwały się na jedno z pierwszych miejsc.

Przeszedłszy na emeryturę, powrócił do ulubionych zajęć naukowych. Zmarł w Stanisławowie 25 grudnia 1935 r.; pogrzeb odbył się 27 grudnia.

Ś. p. Jezienicki należał do bardzo czynnych filologów naszych. Z wielkiem umiłowaniem filologii łączył głębokie studia, znaczną bystrość w poglądach, wielkie zrozumienie znaczenia filologii klasycznej wogóle, specjalnie zaś w Polsce. Dużo pracy poświęcił Platonowi (por. w spisie podanym poniżej nr. 1, 3, 5, 12, 13), niestety brak czasu nie dozwolił mu kontynuować przedsięwziętych studjów. Zajmował się też Homerem (por. nr. 8); jego wydanie szkolne Odysei, zastosowane do potrzeb naszych, doczekało się 3 wydań i przez szereg lat stanowiło podstawę nauki Homera w gimnazjach polskich. Dużo ciekawych poglądów zawiera praca o Lukrecjuszu (nr. 6); wzbogaceniem też naszej literatury analogicznej były rozprawy o Krecie (nr. 16) i Orchomenos (nr. 17). Poświęcił też kilka prac humanistom polskim, jako Pawłowi z Krosna (nr. 2), Janowi z Wiślicy (nr. 2, 4), Janickiemu, Kochanowskiemu, Sarbiewskiemu. Trwałą wartość mają wydania nieznanych utworów Wawrzyńca Korwina (nr. 13, 14) i Jana Ursyna (nr. 15). On pierwszy rzucił myśl zaznajomnienia młodzieży z utworami łacińskimi naszych humanistów i dał początek tej pracy wydawszy wybór utworów Janickiego, Kochanowskiego i Sarbiewskiego dla użytku szkół średnich (nr. 11). Pod koniec życia ogłosił przekład zupełny poezji Janickiego (nr. 18).

Pozatem rozwinął ruchliwą działalność w Towarzystwie filologicznym, którego był jednym z najdawniejszych i najbardziej oddanych członków. Na posiedzeniach Towarzystwa filologicznego wygłosił kilka odczytów, należał także do Komitetu-redakcyjnego czasopisma *Eos*.

Oprócz prac naukowych ogłosił kilka recenzyj w *Eos*, *Muzeum*, *Kwartalniku historycznym*, *Kwartalniku Klasycznym*, *Literarisches Zentralblatt*, *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*.

Nie sposób tu w końcu nie wspomnieć o jego działalności nauczycielskiej. Był wytrawnym pedagogiem, umiejącym zachęcić młodzież szkolną do zrozumienia ducha i świata starożytnego. Wykłady jego uniwersyteckie były opracowywane z wielką sumiennością.

Niezwykle uczynny, pełen dobroci, udzielił otoczeniu dużo ze swego zapału, ze swej ruchliwości, promieniując wpływem swym zwłaszcza na liczne rzesze swych uczniów. Wśród przyjaciół, znajomych, kolegów zostawia rzewną pamięć człowieka bardzo dobrego, ożywionego jak najlepszymi chęciami, oddanego sprawie ojczystej z wielkiem poświęceniem.

Polskie Towarzystwo Filologiczne żegna z głębokim żalem jednego ze swych najzasłużeńszych członków.

Cześć Jego pamięci!

Ogłosił następujące prace:

1. Ueber die Abfassungszeit der Platonischen Dialoge Theaitet und Sophist, mit einer kurzen Einleitung über die Versuche der Gelehrten die Zeitfolge Platonischer Schriften zu bestimmen. Spraw. gimn. II, Lwów 1887, stron 47.

2. Krytyczne uwagi nad utworami łacińskimi Pawła z Krosna i Jana z Wiślicy, Muzeum 1888.

3. Studja nad Platońskim Sofistą, Część I. Kwestja autentyczności Sofisty. Spraw. gimn. Tarnopol, 1889, stron 58.

4. Wpływ klasycznych poetów rzymskich na Jana z Wiślicy i ślady ich w jego utworach. Rozprawy Akad. Um. Wyd. Fil. XIV, 1890, 133—162.

5. Osnowa i cel Platońskiego Sofisty. Spraw. gimn. IV, Lwów, 1894, i odb. Lwów 1894, stron 38.

6. Quaestiones Lucretianae, *Eos* I, 31—58, i odb. Leopoli. 1894, stron 28.

7. Mikołaj Hussowianus (Hussowski) w świetle najnowszych badań. Kwartalnik historyczny, 1895, 445—457.

8. Homera Odyseja w skróceniu. Wydanie A. T. Christa przerobił i do potrzeb gimnazjów polskich zastosował, Wiedeń i Praga 1894.

9. Laurentii Corvini Silesii epistula ad Conradum Celtem nunc primum edita cum praefatione et notis criticis atque exegeticis, *Eos* III (1896), 161—169.

10. O rękopisie Biblioteki Królewskiej i uniwersyteckiej we Wrocławiu z r. 1515 oznaczonym sygnaturą IV. T. 36, tudzież o pismach humanistów w nich zawartych. Archiwum do dziejów lit. i oświaty w Polsce, IX (1896).

11. Cenniejsze utwory łacińskie Janickiego, Kochanowskiego i Sarniewskiego. I—III. Spraw. gimn. V, Lwów 1898, 1899, 1900; i odb. Lwów 1900, stron 182.

12. Kwestja platońska w świetle najnowszych badań W. Lutosławskiego, *Eos* V, 158–168.

13. O szkole platońskiej czyli akademji, jej organizacji i działalności naukowej, *Eos* VI, 140–162.

14. Laurentii Corvini, poetae Silesiaci, carmina de Ioannis Alberti, regis Poloniae, electione et coronatione ad fidem codicis miscellanei Latini, qui num. 4422 signatus in bibliotheca Regia Monacensi asservatur, nunc primum edidit, praefatione notisque instruxit. Księga Cwiklińskiego, Lwów 1902.

15. Johannis Ursini epistulas sex ad fidem codicis bibliothecae regiae Monacensis num. 4422 signati nunc primum edidit, disputatiunculam de Ursini vita et scriptis praemisit, *Eos* VIII.

16. Najnowsze wykopaliska na Krecie ze szczególnem uwzględnieniem ruin pałacu Minosa w Knosos, (Z planem), *Eos* X, 1–36.

17. Orchomenos w świetle najnowszych wykopalisk, Muzeum 1905.

18. Obszerna recenzja wydania utworów Janickiego w opracowaniu L. Cwiklińskiego, *Kwartalnik Klasyczny* 1931, 279–290.

19. Klemens Janicki, Utwory łacińskie przełożył i wstępem opatrzył M. Jezienicki, (Zbiór pisarzy polsko-łacińskich 4–5), Lwów 1933. (Stron LXXII i 257). (Wyjątki przedtem w *Kwartalniku Klasycznym* 1931 i *Przeglądzie Humanistycznym* 1931).

O ś. p. Jezienickim por.: *Kronikę Uniwersytetu Lwowskiego* tom I i II; liczne recenzje prac jego są zestawione w mojej bibliografii filologii klasycznej w Polsce; o pracy w Komitecie Stanisławowskim obchodu Słowackiego por. moją książkę: *Rok Słowackiego*, Lwów 1911, str. 251 nn.

WIKTOR HAHN

KSIAŻKI I ODBITKI NADESŁANE REDAKCJI.

1. Nicholas Bachtin: Introduction to the Study of modern Greek. Cambridge 1935. Str. 86.

2. Gustaw Przychocki: Tempo i nastrój rzymskich widowisk teatralnych. Warszawa 1935 (Wydawnictwo Koła Klasyków Studentów Uniw. warszawskiego).

3. Bruno Lavagnini: Osservazioni ai giambi di Callimaco, Palermo 1935.

4. Tenze: Traduzioni dalle „Ombre“ di Lambros Porfyras, Pisa 1935.

5. Tenze: Aretologia in Terenzio. (Rivista di Filol., anno XIII, fasc. II).

6. Tenze: Un nuovo elemento per la cronologia dell' „Odissea“, Bologna 1935.

7. Tenze: Gerone e Terone nelle due prime Olimpiche di Pindaro, Catania 1933.

8. Tenze: Callimaco e la chiusa degli „Aitia“. (Studi ital. di Fil. Class. XII), Firenze 1935.

9. Thomas Fitzhugh: Origin and Genesis of Speech. University of Virginia Bulletin of the School of Latin II Series Nr. 6 1935.